

Hass, Ludwik

Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w latach 1919-1922 : w świetle wyborów sejmowych

Rocznik Mazowiecki 4, 93-155

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LUDWIK HASS

WPLYWY UGRUPOWAŃ POLITYCZNYCH WŚRÓD LUDNOŚCI WOJ. WARSZAWSKIEGO W LATACH 1919—1922 (W ŚWIETLE WYBORÓW SEJMOWYCH)

*On the influence of political groups upon the population
of Warsaw Voivodeship during the first years of Poland's
Second Independence (in the aspect of Sejm elections)*

Wybory zarówno do powszechnych instytucji przedstawicielskich (sejm, senat, rada miejska, sejmik powiatowy), jak i do ciał publicznych określonych grup ludności (Rada Delegatów Robotniczych w latach 1918—1919, rada kasy chorych, rada gminy wyznaniowej żydowskiej, tzw. kahał) były w międzywojennej Polsce swoistą ankietą o najszerzym zasięgu, charakteryzującą postawy polityczne wyborców. Uprawieni do głosowania już przez sam fakt udziału lub nie w akcie wyborczym (frekwencja wyborcza) wyrażali swe zainteresowanie życiem publicznym oraz swój stosunek do owego aktu, wiarę w ograniczoną chociażby skuteczność kartki wyborczej, w funkcjonowanie mechanizmu burżuazyjnej demokracji reprezentatywnej. Równocześnie w warunkach systemu reprezentatywnego, opartego na wielopartyjności, wybory stawały się — z wyjątkiem nielicznych (wybory sejmowe w 1935 i 1938 r.) — konfrontacją rywalizujących ze sobą ugrupowań politycznych. Konfrontacją jednak nie zawsze pełną, gdyż ograniczoną na konkretnym terenie i w konkretnych wyborach do ugrupowań, które w każdym poszczególnym przypadku wzięły udział czy zostały dopuszczone do kampanii wyborczej. W związku z tym występowały przed elektoratem z określonym programem wyborczym, tj. zespołem zasad i postulatów, jakie obiecywały realizować w danym ciele przedstawicielskim, do którego wybory się odbywały. W sytuacji kiedy ordynacje wyborcze oparte były na zasadzie wielomandatowych okręgów wyborczych i proporcjonalnych wyborów, wyborca — skoro już podjął decyzję wzięcia udziału w akcie

wyborczym — musiał dokonać opcji na rzecz określonej listy kandydatów, zgłoszonej do komisji wyborczej przez określone stronnictwo bądź grupę osób reprezentujących pewne tendencje czy interesy. Listy ostatniego rodzaju nazywano, w odróżnieniu od partyjnych, listami luźnymi lub dzikimi. Wyborca zatem — jeśli nie chciał, by jego głos poszedł na marne — musiał, nawet gdy niezupełnie zgadzał się ze stanowiskiem poszczególnych partii i list biorących udział w wyborach na jego terenie, podjąć decyzję, którą z nich uważa za najbliższą sobie. Brał też w jakiejś mierze pod uwagę okoliczność, czy dana lista ma (w jego przekonaniu) szansę uzyskania mandatu. Głos jego bowiem, oddany na listę pozbawioną owej szansy, stawał się jedynie demonstracją polityczną, w praktyce zaś mógł nawet ułatwić zwycięstwo wyborcze właśnie najbardziej znieawidzonym przeciwnikom. Dlatego tzw. „mały realizm polityczny” skłaniał niekiedy pewne grupy wyborców do poparcia niekoniecznie listy, z którą najbardziej się solidaryzowali, a która jednak nie miała szans na zdobycie mandatu, lecz listy ugrupowania pokrewnego, jakie mogło za to ów mandat czy mandaty uzyskać. Moment zatem takiej kalkulacji wyborczej oraz fakt, iż to czy owo ugrupowanie z tych bądź innych przyczyn (niezgłoszenie bądź unieważnienie listy) nie wzięło udziału w walce wyborczej na określonym terenie, stanowią ważne elementy i należy uwzględniać je w analizie wyników głosowania. Dlatego też wyniki te charakteryzują w większej mierze ogólne postawy polityczne wyborców, tj. ich bliskość poszczególnym nurtom myśli politycznej (socjalistyczny w szerokim tego słowa znaczeniu, ludowy, nacjonalistyczno-klerykalny) niż ściślejsze związki z określonym ugrupowaniem politycznym — wystawcą danej listy.

Z tak zarysowanej problematyki wyborczej obecne opracowanie — ze względów objętościowych — ograniczy się do wyborów sejmowych. W odróżnieniu od tradycyjnych ujęć, traktujących postawy polityczne wyborców na tle przebiegu poszczególnej kampanii politycznej, przedmiotem rozważań będą owe postawy, rozpatrywane przede wszystkim w oparciu na ciągach czasowych i terytorialnych samych wyników głosowania. Uwaga skoncentruje się głównie nie tyle na każdorazowych wynikach, ile na procesie ich zmian w czasie. Chodzi o uzyskanie odpowiedzi (bez wnikania w szczegóły i uboczne okoliczności natury lokalnej i personalnej) na pytanie, kto — w sensie, jakie warstwy i grupy społeczne — głosował na każdą z tych list. Kluczem do rozwiązania tego zagadnienia jest obserwacja różnic w wynikach głosowania na poszczególnych terenach, wykazujących odrębności w składzie społecznym wyborców.

Wobec niewielkiego stopnia dokładności, zwłaszcza w odniesieniu do początku 1919 r., wskaźników składu społecznego wyborców, zre-

zygnować wypadło z posługiwania się bardziej precyzyjnymi metodami statystycznej analizy współzależności cech (składu społecznego, narodowościowego itp.) i zjawisk (frekwencja, głosowanie na poszczególne listy), a ograniczyć się do stosowania współczynnika korelacji kolejnościowej, zwanego inaczej współczynnikiem rang¹.

To niezbyt typowe dla historyka badanie określonego procesu dziejowego przede wszystkim i głównie na podstawie zjawisk ilościowych (materiału liczbowego) i ograniczenie — z racji objętościowych — innego typu źródeł do minimum niezbędnych danych informacyjno-faktograficznych ma m. in. na celu próbę świadomego, chociażby częściowego, uwolnienia badacza od nawarstwionego zbioru drobnych faktów, ocen i sloganów przesłaniających mu, na ogół dość skutecznie, realny kształt zjawisk. Na skutek takiego ograniczenia kręgu źródeł nie znajdzie się tu natomiast miejsce na szersze wyjaśnienie, jakie bodźce wyzwały za każdym razem reakcje wyborców. Przyjęte założenia przesądziły również o proporcji między częścią tekstową a tabelaryczną.

I. Wyborcy

Ludność woj. warszawskiego najogólniej dzieliła się na dwa odłamy: ludność wiejską oraz zamieszkałą w aglomeracjach miejskich. Różniły się one między sobą zarówno pod względem źródeł utrzymania, jak i składu społecznego oraz wynikających z obu tych momentów cech socjo-psychologicznych. Dołączały się do tego — częściowo od poprzednio wskazanych przyczyn niezależne — różnice w składzie wyznaniowym, przeważnie pokrywającym się na tym terenie z podziałami narodowościowymi. W tym też generalnym przekroju dychotomicznym wieś—miasto celowe będzie przeanalizowanie składu społeczno-zawodowego wyborców oraz wyników głosowania². Przemawia za tym jeszcze jedna okolicz-

¹ Technika obliczania tego współczynnika — S. Szulc, *Metody statystyczne*, t. II, Warszawa 1954, s. 143—144; A. Luszczewicz, *Wybrane zagadnienia teorii statystyki*, Warszawa 1962, s. 130—132.

O istnieniu współzależności badanych cech i zjawisk można mówić jedynie w przypadkach, kiedy współczynnik korelacji kolejnościowej przybiera wartość w granicach od 0,5 do 1,0 bądź od —0,5 do —1,0. W pierwszym oznacza to, iż zwiększenie się cechy uznanej za przyczynę (np. przynależność klasowa) towarzyszy na ogół zwiększaniu się zjawiska, które jest jej następstwem (np. głosowanie na określoną listę). W drugim natomiast wypadku (wielkości ujemne współczynnika) zwiększeniu się cechy towarzyszy zmniejszanie się zjawiska. W obu przypadkach korelacja cechy i zjawiska (zależność zjawiska od cechy) jest tym silniejsza, im bliższe jednostce wartości przyjmuje współczynnik.

² Ludność osad fabrycznych, wchodzących w skład gmin wiejskich, została zaliczona do ludności wiejskiej. Dane spisowe nie pozwalają na jej wyodrębnienie, jakkolwiek społecznie-zawodowo jest ona zbieżna z ludnością miejską.

ność — na wsi działały stronnictwa polityczne, zwane zbiorowo ludowymi, które programowo i praktycznie nie zabiegały o głosy wyborców miejskich.

Podstawowym i najobszerniejszym źródłem informacji o składzie społeczno-zawodowym i wyznaniowym ludności woj. warszawskiego w pierwszych latach drugiej niepodległości są dane powszechnego spisu z 30 września 1921 r. Na nich też oparte są tabele 1 i 2, charakteryzujące skład społeczno-zawodowy i wyznaniowy mieszkańców. Stosunkowo wiernie przedstawiają one uczestników wyborów sejmowych 5 listopada 1922 r., gdyż w warunkach postępującej stabilizacji demograficznej i społecznej nie mogły zajść istotniejsze zmiany w ciągu roku, jaki minął od spisu. Natomiast dla charakterystyki uczestników aktu wyborczego 26 stycznia 1919 r., kiedy to odbyły się poprzednie wybory sejmowe, dane spisowe i oparte na nich tabele mogą mieć jedynie najogólniej orientacyjne znaczenie, gdyż w latach 1919—1921 nastąpił powrót wielusettyśięcnej rzeszy ewakuowanych w 1915 r. w głąb Rosji oraz wywiezionych w latach następnych na roboty do Niemiec.

Przy określeniu składu społeczno-zawodowego wyborców przyjęto za podstawę — z braku bardziej szczegółowego materiału — dane spisowe o zawodowo czynnych mężczyznach. Włączenie do bazy obliczeniowej również wskaźników zawodowo czynnych kobiet doprowadziłoby do poważnego skrzywienia obrazu, gdyż kobiety z różnych warstw i grup społecznych w nierównym stopniu były zawodowo czynne. Wspomniane materiały spisowe nie różnicują w skali powiatu zawodowo czynnych według wieku, wiadomo natomiast, iż w zależności od rodzaju wykonywanej pracy (pośrednio zatem od przynależności społecznej) wiek, w jakim rozpoczynano pracę zawodową, był różny. W konsekwencji zatem wskaźniki charakteryzujące udział inteligencji w ogólnej masie wyborców, potraktowanej tu umownie za grupę obejmującą osoby uprawiające tzw. wolne zawody i ogół pracowników umysłowych, są nieco zaniżone.

W obu tabelach ludność zgrupowano według generalnego kryterium — utrzymywanie się z zawodów rolniczych bądź innych. W obrębie zaś każdej z tych dwóch grup zastosowano podziały natury społecznej. Osoby zaliczone w publikacjach spisowych do kategorii „bez bliższego określenia zawodu” (dział „N” gałąź 42) włączono do odpowiednich kategorii społecznych grupy utrzymujących się z zawodów nierolniczych³. Ze względów czysto praktycznych (ilość kolumn w tabelach) połączono pracowników umysłowych zatrudnionych w rolnictwie z inteligencją utrzymującą się z zawodów nierolniczych i zaszeregowano całą tę kategorię

³ Uzasadnienie tego postępowania — L. Hass, Skład, dynamika i rozmieszczenia klasy robotniczej w woj. warszawskim w latach drugiej niepodległości, w: Polska klasa robotnicza, t. II, Warszawa 1971, s. 231.

do ludności nierolniczej. Niekonsekwencja ta dotyczy jednak stosunkowo nieznacznych wielkości (0,8% ogółu pracujących). W grupie wiejskiej ludności nierolniczej (tab. 1) potraktowano łącznie również obie kategorie samodzielnych. Postąpiono tak ze względu na okoliczność, iż samodzielni zatrudniający obcą siłę roboczą stanowili ilościowo minimalną warstwę, która w żadnym powiecie nie przekraczała 0,5% wszystkich zawodowo czynnych.

Z racji niemożności zakwalifikowania do grupy społecznej wyeliminowano z rozważań minimalną kategorię „bez podania zawodu” (dział „N” gałąź 43), obejmującą 0,04% ogółu zawodowo czynnych mężczyzn. Przy opracowaniu obu tablic wyeliminowano również osoby zaliczone w publikacjach spisowych do działu „F” (armia, marynarka, lotnictwo wojskowe), jako że wojskowym w służbie czynnej nie przysługiwało czynne prawo wyborcze. Wprawdzie ich żony i dorosłe dzieci miały prawo głosu, ale nie można było znaleźć innego rozwiązania problemu. Dotyczy on jednak grupy stanowiącej zaledwie niespełna 0,5% ogółu ludności, zatem na zmianę ogólnego obrazu składu społecznego wpływa to tylko nieznacznie.

Określenie składu społecznego wyborców wymagało przekształcenia konwencjonalnych kategorii, w jakie zostały ujęte dane spisowe, na kategorie klasowe. Nie udało się tego całkowicie osiągnąć. Stosunkowo najprościej przedstawia się ten problem w odniesieniu do robotników. W publikacjach spisowych zaliczono bowiem do nich ogół osób pracujących najemnie fizycznie łącznie z grupami zawodowymi, z trudem tylko mogącymi się zmieścić w kategoriach ówczesnej klasy robotniczej (np. szeregowi pracownicy służby bezpieczeństwa). W przedstawionych w artykule tabelach zaliczono również do klasy robotniczej w całości kategorię spisową „bezrobotni i osoby nie wykonujące pracy zawodowej” (spisowy dział „H”). O zaliczeniu do robotników tej nader wewnętrznie złożonej, lecz nie dającej się w przekroju powiatów zróżnicować kategorii zdecydowała okoliczność, iż obok bezrobotnych, niewątpliwie stanowiących część klasy robotniczej, znalazły się tu przeróżne elementy plebejskie i lumpenproletariackie, sytuacją materialną zbliżone do robotników bardziej niż do innych klas społecznych. Znaleźli się tu wprawdzie również znacznie mniej liczni rentierzy oraz emeryci (niemal wyłącznie pracownicy umysłowi). Włączenie ich do grupy robotniczej równoważy się w jakiejś mierze okolicznością, iż spis zaliczył do grupy samodzielnych, nie zatrudniających obcej siły roboczej, posłańców i tragarzy oraz kilka grup przejściowych pomiędzy samodzielnymi przedsiębiorcami a najemnymi robotnikami (pracunki, krawcowe szyjące po domach klientów itp.). Bezrobotnych (dział „H” gałąź 40) zaliczono w aglomeracjach miejskich

Tabela 1

Skład społeczny i wyznaniowy ludności wiejskiej woj. warszawskiego w 1921 r. (w % o/0)

Powiat	ludność rolnicza				ludność nirolnicza			ogółem	w tym robotnicy		wyznanie			
	samodzielnicy		robotnicy	razem	inteligencja	robotnicy			katol.	ewang. mojżesz.				
	zatrudnieni	nie zatrudnieni				przem.-rzem.	inni							
	strefa wielkiego rolnictwa													
Włocławek	15,2	34,4	36,2	85,8	3,2	4,3	3,5	14,2	44,0	91,0	8,8	0,2		
Kutno	12,7	33,4	31,4	77,5	4,9	7,4	6,5	22,5	45,3	96,0	1,9	2,1		
Płock	17,2	35,1	33,0	85,3	6,4	2,7	2,0	14,7	38,6	94,5	2,5	3,0		
Nieszawa	15,9	37,4	31,2	84,5	5,8	2,3	3,4	15,5	38,6	88,1	9,9	2,0		
Płońsk	20,0	36,1	30,6	86,7	5,7	2,4	1,9	13,3	35,8	94,5	2,5	3,0		
Ciechanów	17,3	39,1	30,6	87,0	4,1	2,5	3,7	13,0	37,0	96,6	2,6	0,8		
Lipno, Rypin i Sierpc	16,3	42,8	27,7	86,8	5,1	2,5	2,5	13,2	33,3	85,5	11,9	2,6		
Razem	16,3	38,1	30,7	85,1	5,1	2,7	2,9	14,9	37,8	90,6	7,3	2,1		
	strefa drobnego rolnictwa													
Mława	13,8	50,4	24,7	88,9	5,2	1,7	1,3	11,1	28,9	96,6	0,7	2,7		
Sochaczew	18,5	45,8	24,5	88,8	4,3	2,0	2,6	11,2	29,4	89,9	8,4	1,7		
Grójec	15,7	48,1	23,8	87,6	5,8	2,0	2,0	12,4	28,4	94,3	2,3	3,4		
Gostynin i Łowicz	19,1	46,6	23,0	88,7	4,2	1,6	2,6	11,3	28,5	92,3	6,2	1,5		
Pułtusk	15,9	51,6	23,0	90,5	3,8	1,7	1,4	9,5	27,0	96,7	1,8	1,5		
Przasnysz	14,4	56,2	21,9	92,5	3,2	1,4	1,0	7,5	24,8	98,2	—	1,8		
Rawa	16,3	52,8	19,9	89,0	5,2	1,6	2,4	11,0	24,1	92,7	4,0	3,3		
Maków	19,0	53,2	18,5	90,7	4,9	1,3	1,0	9,3	21,6	96,1	0,6	3,3		
Skiernewice	17,5	53,2	17,7	88,4	2,8	1,5	2,9	11,6	25,0	97,3	2,4	0,3		
Mińsk Mazowiecki	15,3	56,6	14,9	86,8	6,8	1,6	2,2	13,2	19,7	93,3	1,1	5,6		
Razem	16,5	50,7	21,5	88,7	4,7	1,7	1,8	11,3	26,4	94,4	3,1	2,5		
	region podstoleczny													
Warszawa	11,4	34,5	19,4	65,3	9,9	3,9	12,6	8,3	34,7	100,0	40,3	4,7	4,8	
Błonie	15,2	42,8	20,9	78,9	5,1	3,9	6,3	5,8	21,1	100,0	33,0	2,2	6,5	
Radzymin	17,5	54,0	15,8	87,3	5,9	1,4	2,6	2,8	12,7	100,0	21,2	1,8	4,8	
Razem	13,9	41,3	19,0	74,2	7,6	3,3	7,3	7,6	25,8	100,0	33,9	91,4	3,4	5,2
Województwo	16,0	44,5	24,5	85,0	5,4	2,3	3,1	4,2	15,0	100,0	31,8	92,5	4,7	2,8

Zródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie. Warszawa 1927. Statystyka Polski, t. XV, tab. VI, s. 24-73, tab. XVIII, s. 176-244. Obliczenia odsetkowy własne.

do grupy robotników przemysłowo-rzemieślniczych, na wsi do grupy „inni robotnicy”, nie obejmującej robotników rolnych.

Pod umowną nazwą „inteligencja” skomasowano w obu tabelach kategorię spisową „personel pracowniczy i nadzorczy” oraz samodzielnych z działu „E” („służba publiczna, wolne zawody i prace pomocnicze przy wolnych zawodach”).

Grupy „samodzielni zatrudniający obcą siłę roboczą” oraz „samodzielni nie zatrudniający obcej siły roboczej” odpowiadają jednoimiennym kategoriom publikacji spisowych. Kategorię spisową „pomagający członkowie rodzin” podzielono między obie wymienione grupy samodzielnych, proporcjonalnie do ich liczebności. W ten sposób wśród ludności rolniczej dane obejmują: „samodzielni zatrudniający” — zamożne chłopstwo i ziemiaństwo, „samodzielni nie zatrudniający” zaś uboższe warstwy chłopskie. Wśród ludności nierolniczej pierwsi odpowiadają — najogólniej biorąc — burżuazji i zamożniejszemu drobnomieszczañstwu, drudzy zaś są odpowiednikiem uboższego drobnomieszczañstwa.

Tabela 1, charakteryzująca skład społeczny ludności wiejskiej, zawiera dane dla poszczególnych powiatów, przy czym powiaty te ułożono według kryterium zmniejszającego się odsetka robotników rolnych wśród ogółu ludności utrzymującej się z rolnictwa⁴. Powiaty te ponadto zgrupowano głównie na tej podstawie w trzy regiony ekonomiczne. Mianowicie te, w których robotnicy rolni stanowili ponad 30% całej ludności rolniczej, potraktowano jako strefę wielkiego rolnictwa, natomiast pozostałe — z wyjątkiem warszawskiego, błońskiego i radzyńskiego — tworzą według tegoż kryterium strefę drobnego rolnictwa. W dużej mierze w zgodzie z tak zastosowanym kryterium podziału pozostaje fakt, iż w pierwszej z obu stref chłopi nie korzystający z najemnej siły roboczej — zatem najbardziej typowi przedstawiciele gospodarki drobnotowarowej w rolnictwie — tworzyli 38,1% ogółu ludności terenów wiejskich i 44,7% ludności rolniczej, gdy tymczasem w strefie drobnego rolnictwa byli absolutną większością i stanowili odpowiednio 50,7% i 57,1% mieszkańców. Powiaty warszawski, błoński i radzyński, jakkolwiek różniły się między sobą strukturą ludności rolniczej, tworzyły odrębną całość — region podstołeczny. Oddziaływanie bowiem na nie największej w Polsce aglomeracji miejskiej, jaką była Warszawa, wyściskało na tych terenach, o czym świadczą zarówno wyniki analizy statystycznej, jak i opinie ówczesnych badaczy, swe piętno nie tylko w dziedzinie gospodarczo-społecznej, ale i psychologiczno-obyczajowej.

⁴ Ponieważ w miejscowościach wiejskich odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa bywał różny, przeto kolejność powiatów według odsetka w nich robotników rolnych w stosunku do ogółu ludności wiejskiej nie jest całkowicie zbieżna z kolejnością według odsetka tychże robotników wśród ludności rolniczej.

Ze względu na znaczne zmiany graniczne, jakie zachodziły między powiatami Lipno, Rypin, Sierpc oraz powiatami Gostynin i Łowicz, wypadło dla uzyskania porównywalności danych wyborczych z różnych lat traktować je jako całość. Znacznie mniejsza liczebność ludności miejskiej pozwala na zrezygnowanie z analizowania jej składu w przekroju powiatów i ograniczenia się do przedstawienia go w aspekcie większych jednostek terytorialnych, zastosowanych częściowo w analizie ludności wiejskiej. Jedynie z grupy miast położonych w strefie gospodarki wielkorołnej wydzielono w samodzielną jednostkę statystyczną aglomeracje miejskie powiatów włocławskiego i kutnowskiego. Wyróżniały się one bowiem spośród pozostałych miast tej strefy wysokim stopniem uprzemysłowienia. Tabele dotyczące wyników głosowania na terenach miejskich uwzględniają ponadto w każdej strefie czy regionie wyniki w wymienionych z nazwy miejscowościach, które w 1921 r. liczyły ponad 15 tys. mieszkańców. Materiały spisowe nie pozwalają jednak na przedstawienie składu społecznego ludności każdej z nich.

Tabela 2

*Skład społeczny i wyznaniowy
ludności miejskiej woj. warszawskiego w 1921 r. (w %/%)*

Wyszczególnienie	ludność nierolnicza						ludność rolnicza			ogółem	w tym robotnicy	wyznanie		
	samodzielni		inteligencja	rob nicy		razem	samodzielni	robotnicy	razem			katol.	ewang.	mojżesz.
	zatrudniający obcą siłę roboczą	nie zatrudniający		przem. - rzem.	inni									
Strefa wielkiego rolnictwa	4,0	31,2	9,2	19,0	27,0	90,4	6,2	3,4	9,6	100,0	49,4	65,2	2,7	32,1
strefa drobnego rolnictwa	3,9	35,6	7,5	18,4	23,6	89,0	8,4	2,6	11,0	100,0	44,6	60,5	1,4	38,1
region włocławsko-kutnowski	5,1	27,9	8,9	29,3	21,0	92,2	4,9	2,9	7,8	100,0	53,2	58,4	3,0	38,6
region podstołeczny	3,0	25,4	9,0	28,3	26,0	91,7	5,8	2,5	8,3	100,0	56,8	69,7	3,9	26,4
województwo	4,0	31,0	8,5	22,6	24,4	90,5	6,7	2,8	9,5	100,0	49,8	64,8	2,6	32,6

Z r ó d ł o: Zob. tabela 1.

Jeśli dane na temat składu społecznego odnoszą się jedynie pośrednio do elektoratu, tj. do ogółu uprawnionych do głosowania, to wskaźniki dotyczące składu wyznaniowego mają z nim znacznie bliższe powiązania. Zostały bowiem obliczone z wielkości dotyczących wyznania religijnego osób, które ukończyły 21 rok życia, zatem tych, którym — poza drobnymi wyjątkami — przysługiwało czynne prawo wyborcze do sejmu.

II. Wybory sejmowe 1919 r.

a) Przedmiot walki wyborczej, listy kandydatów

Wybory do Sejmu Ustawodawczego, ów postulat programowy wysuwany na terenie byłego Królestwa co najmniej do 1916 r. przez różne, często wzajemnie się zwalczające ugrupowania polityczne, a lansowany przez nie w sprzecznych intencjach, miał się urzeczywistnić dopiero w pierwszych miesiącach niezależnego bytu państwowego. Już 28 listopada 1918 r., w kilkanaście dni zatem po odzyskaniu niepodległości, tymczasowy naczelnik państwa podpisał trzy dekrety. Ustalały one termin wyborów do sejmu na niedzielę 26 stycznia 1919 r., zatwierdzały ordynację wyborczą oraz mianowały generalnego komisarza wyborczego, do którego obowiązków należało kierowanie techniczno-organizacyjną stroną prowadzenia wyborów⁵. Miały to być pierwsze w historii na terenie dawnego Królestwa wybory powszechne. Prawo głosu przysługiwało w nich wszystkim obywatelom państwa polskiego, którzy do dnia ogłoszenia wyborów ukończyli 21 rok życia, z wyjątkiem wojskowych wszystkich stopni oraz osób sądownie pozbawionych praw obywatelskich. Wybory miały być pięcioprzymiotnikowe, tj. powszechne, tajne, równe, bezpośrednie i proporcjonalne. Kraj został podzielony na okręgi wyborcze, obejmujące po kilka sąsiadujących ze sobą powiatów. Na terenie przyszłego woj. warszawskiego⁶ ordynacja powołała osiem takich okręgów⁷. Stronnictwa polityczne i grupy osób miały prawo zgłaszać w poszczególnych okręgach listy swoich kandydatów na posłów.

Ogłoszenie od lat wyczekiwanych wyborów spotkało się z niechęcią bądź wrogością ze strony szerokich kół działaczy prawicowych i klerykalnych, którzy z jednej strony obawiali się wyników głosowania ze względu na grożący niespodziankami radykalizm mas, z drugiej — niepokoiłi się, iż ówczesny rząd J. Moraczewskiego przeprowadzi wybory stronnictwo, na korzyść popierających go ugrupowań umiarkowa-

⁵ „Dziennik Praw Państwa Polskiego”, 6 XII 1918, nr 18, poz. 46—47; „Monitor Polski”, 29 XI 1918, nr 216, s. 1—2; 30 XI 1918, nr 217, s. 1.

⁶ Województwo warszawskie zostało utworzone na podstawie „Ustawy tymczasowej z 2 VIII 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji”. „Dziennik Ustaw RP” 1919, nr 65, poz. 395.

⁷ Okręg IV — pow. Ciechanów, Maków, Mława, Pułtusk, Przasnysz; okręg V — pow. Lipno i Rypin; okręg VI — pow. Płock, Płońsk i Sierpc; okręg VII — pow. Włocławek i Nieszawa; okręg IX — pow. Kutno, Gostynin i Łęczyca; okręg XIV — pow. Łowicz, Rawa, Skierniewice i Sochaczew; okręg XV — pow. Błonie, Grójec oraz część pow. Warszawa, leżąca na lewym brzegu Wisły; okręg XXVII — pow. Mińsk, Radzymin oraz prawobrzeżna część pow. Warszawa. Okręg IX obejmował pow. łęczycki, który wszedł następnie w skład woj. łódzkiego, wobec czego dalej nie będzie też przedmiotem naszych rozważań.

nej lewicy i lewego centrum⁸. Na tym tle rodziły się dążenia, by za pomocą różnorodnych posunięć politycznych, do usunięcia rządu siłą włącznie, odłożyć wybory na późniejszy termin. Nie wybory, lecz przewidywany prawicowy zamach stanu był głównym przedmiotem zainteresowania politycznego. Utrzymanie się przy władzy rządu Moraczewskiego bądź jego obalenie skupiało uwagę opinii publicznej. Dopiero kiedy 16 stycznia 1919 r. rząd ten podał się do dymisji, a stanowisko premiera objął I. J. Paderewski, działalność partyjno-polityczna i uwaga kół czynnych politycznie zaczęły się koncentrować na niedalekich już wyborach. Równocześnie zmieniły się role, teraz obawy co do rzetelności wyborów zaczęła wyrażać prasa lewicowa⁹.

W świadomości wyborców — nad czym odtąd zgodnie pracowała propaganda wszystkich uczestniczących w kampanii wyborczej ugrupowań — wybory te miały zadecydować o ukierunkowaniu struktury powstałego państwa i o jego modelu politycznym, określić cele i metody rządzenia. Jednym z najważniejszych zadań sejmu, jaki miał się wyłonić z wyborów, było przecież uchwalenie konstytucji, określającej formę ustrojową tego państwa, którego treść społeczną przesądził już w danym momencie rozwój wydarzeń na rzecz społeczeństwa kapitalistycznego. Otwarta natomiast pozostawała jeszcze kwestia granic państwa, a w związku z tym stała na porządku dziennym alternatywa — scentralizowane państwo jednonarodowe czy federacyjna republika wielonarodowa. Konstytucja miała również rozstrzygnąć, czy Polska będzie republiką typu zdecydowanie zachowawczego, czy też wprowadzi rozwinięty system ustawodawstwa socjalnego i instytucje postępowe. Całość tych zagadnień znajdowała — obok licznych spraw szczegółowych i doraźnych — odbicie w programach wyborczych poszczególnych ugrupowań, była przedmiotem referatów i polemik na wiecach przedwyborczych. Była to walka o oblicze polityczne i ustrojowe Polski. W batalii o nie starły się dwa najbardziej wpływowe kierunki polskiej myśli politycznej, od lat walczące ze sobą o rząd dusz: prawicowy, wyraźnie nacjonalistyczno-klerykalny, oraz ugrupowania umiarkowanej lewicy, posługujące się chętnie wspólną, ale już historyczną tylko nazwą stronnictw niepodległościowych, w publicystyce zaś objęte wspólnym mianem obozu belwederskiego — od siedziby ich duchowego przywódcy.

Obóz prawicy opowiadał się za podporządkowaniem innych narodo-

⁸ S. Grabski, Relacja, k. 6. Centralne Archiwum KC PZPR (dalej: CA KC PZPR), Dział wspomnień, t. os. 7887. Por. skrajne sformułowania w artykule Ordynacja wyborcza („Myśl Niepodległa”, 14 XII 1918, nr 434, s. 63) i Sejm niewczesny (tamże, 25 I 1919, nr 440, s. 73).

⁹ Sempronius, Zmiana rządu w przeddzień wyborów?, „Robotnik”, 17 I 1919, nr 26, s. 2; por. artykuł bez tytułu, tamże, s. 1—2.

wości w obrębie państwa polskiego. Dominacji narodu polskiego, był rzecznikiem Polski nacjonalistycznej, mocno skleryzowanej i społecznie konserwatywnej, obcej i wrogiej wszelkim reformom społecznym. Jakkolwiek zgodnie z duchem czasu nie stronił od frazesów o „ludzie” i „demokracji”, faktycznie walczył o zachowanie dotychczasowych struktur społeczno-gospodarczych. W tym też celu konsekwentnie lansował stereotypy nacjonalizmu, owego najgroźniejszego ideologicznego oręża klas posiadających. Z inspiracji tajnego ośrodka kierowniczego tego obozu, Ligi Narodowej, która istniała od 30 prawie lat, już 12 grudnia 1918 r. ukonstytuował się Ogólnokrajowy Narodowy Komitet Wyborczy Stronników Demokratycznych. W jego skład, obok czterech tzw. ugrupowań narodowych — Narodowej Demokracji, Zjednoczenia Narodowego, Chrześcijańskiej Demokracji i Stronnictwa Odrodzenia Narodowego — weszła mało wpływowa Polska Partia Postępowa oraz Koło Polityczne Zrzeszeń Rzemieślniczych i Narodowa Organizacja Wyborcza Kobiet Polskich. Później przyłączyły się jeszcze pokrewne mniejsze stronnictwa polityczne i rozmaite stowarzyszenia. Ów blok sił zorganizowanej prawicy korzystał z nieoficjalnego poparcia Centralnego Towarzystwa Rolniczego (skupiało ono ogół ziemianstwa polskiego) oraz Rady Głównej Opiekuńczej, dysponującej rozbudowanym w terenie aparatem organizacyjnym¹⁰. Wspomniany już blok we wszystkich ośmiu okręgach województwa zgłosił listy kandydatów pod nazwą: Związek Ludowo-Narodowy. Przepisy ordynacji wyborczej pozwalały listom zgłoszonym w jednym okręgu wyborczym łączyć się w związki wyborcze¹¹, blok prawicowy inspirował więc zgłaszanie rozmaitych, pozornie bezpartyjnych list z ramienia popularnych komitetów — narodowych, włościańskich, robotniczych itp., z którymi tworzył związki wyborcze. Taktykę tę zastosował z powodzeniem w całym województwie.

Głównym przeciwnikiem wyborczym zjednoczonej prawicy nacjonalistyczno-klerykalnej były, jak już wspomniano, ugrupowania umiarkowanej lewicy: Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” i Polska Partia Socjalistyczna (PPS). Występowały one na rzecz federalistycznego rozwiązania problemów narodowo-terytorialnych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej i pragnęły podporządkowania dominacji polskiej innych narodów tego obszaru w ramach szerszego systemu pań-

¹⁰ Kronika polityczna, „Nowa Gazeta”, 22 XII 1918, nr 542, s. 5; Kronika, „Gazeta Poranna”, 1 I 1919, nr 1, s. 5; 10 I 1919, nr 9, s. 1; Kronika, „Gazeta Warszawska”, 10 I 1919, nr 9, s. 2.

¹¹ Głosy oddane na listy, które złożyły oświadczenie w okręgowej komisji wyborczej, że tworzą między sobą związek wyborczy, były liczone w stosunku do innych list bądź ich związków, jak gdyby padły na jedną listę, w wyniku czego zgłoszenie list politycznie sobie pokrewnych nie prowadziło do rozbicia głosów danego nurtu politycznego.

stwowego. W dziedzinie polityki wewnętrznej programy obu tych partii łączyło wspólne dążenie do takiej zmiany struktury polskiego życia politycznego i gospodarczego, gdzie instytucje polityczne i ekonomiczne odpowiadałyby minimalnym chociażby aspiracjom szeroko pojętego świata pracy. Dlatego opowiadały się za szerokim programem reform społecznych, w tym również za reformą rolną. Każde z obu tych stronnictw zgłosiło swe listy kandydatów we wszystkich okręgach wyborczych województwa. Jakkolwiek „Wyzwolenie” i PPS łączyła współpraca polityczna w latach wojny i aktualnie wspólne poparcie okazywane naczelnikowi państwa i jego linii politycznej, ich listy kandydatów zawarły z sobą związek wyborczy (pod nazwą „Związek lewicowy”) jedynie w okręgu VII (pow. Nieszawa i Włocławek)¹². W skład tego związku weszła również lista Republikańskiego Komitetu Wyborczego, pod którą to nazwą wystąpiło do walki wyborczej pokrewne politycznie obu wymienionym partiom inteligentkie Stronnictwo Niezawisłości Narodowej. Z całego terenu województwa SNN jedynie w tym okręgu zgłosiło własną listę, co było następstwem okoliczności, iż we Włocławku miało ono jeszcze w latach wojny stosunkowo silną organizację i dysponowało własnym dziennikiem.

W kampanii wyborczej wzięły również udział stronnictwa centrowe. Dwa z nich działały na terenie wiejskim i pretendowały do roli reprezentantów interesów chłopskich. Partią prawego centrum było Polskie Zjednoczenie Ludowe (PZL). Powstało ono w końcu 1918 r. z połączenia klerykalno-konserwatywnej większości dawnego Zjednoczenia Ludowego (ks. Wacław Bliziński, ks. Stanisław Dziennicki, ks. Szczęsny Starkiewicz, Adam Cieśla) i grupy wywodzącej się z dawnego Narodowego Związku Chłopskiego (Narodowy Związek Ludowy; Wacław Dunin). Polskie Zjednoczenie Ludowe zgłosiło listy w trzech tylko okręgach wyborczych (IV, V i VI) w północno-zachodniej części województwa. W dwóch innych (IX i XIV), w południowo-zachodnich powiatach, wystawiło swoich kandydatów Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”. To stronnictwo galicyjskie świeżo dopiero wkroczyło na teren b. Królestwa dzięki przyłączeniu się do niego w ciągu października i listopada 1918 r. lewego skrzydła Zjednoczenia Ludowego z Henrykiem Wyrzykowskim, Janem Dąbskim i Feliksem Starzyńskim.

Oba te chłopskie stronnictwa centrowe opowiadały się, podobnie jak „Wyzwolenie”, za przejęciem przez państwo i rozdzieleniem pomiędzy chłopów małorolnych i bezrolnych dóbr donacyjnych, majoratów oraz części pozostałej wielkiej własności rolnej i za pozostawieniem reszty jej dotychczasowym właścicielom. Programy wyborcze tych ugrupowań roz-

¹² Był to wówczas zarazem jedyny w całej Polsce przypadek związku wyborczego list obu tych partii.

maicie natomiast określały obszar tej „reszty”, różne też zajęły stanowiska w sprawie wypłaty odszkodowań za wywłaszczoną ziemię. „Wyzwolenie” było przeciwne jakimkolwiek kompensacjom, stronnictwa centrowe natomiast przyznawały dawnym właścicielom prawo do otrzymania odszkodowania¹³.

Narodowy Związek Robotniczy (NZR) — trzecie ugrupowanie centrowe — wziął samodzielnie udział w walce wyborczej w okręgu IX i XIV; w tym ostatnim jego lista została zgłoszona pod nazwą Narodowo-Robotniczego Komitetu Wyborczego. W okręgu VI wystawił natomiast kandydatów wspólnie z PZL. O sile nacisku bloku nacjonalistyczno-klerykalnego na wymienione ugrupowania centrowe czy też o ich ciężeniu ku niemu świadczy fakt, że każde z nich w niektórych okręgach zawarło z owym blokiem związek wyborczy — PZL (i pośrednio NZR) w okręgu VI, „Piast” zaś w okręgu XIV. We wszystkich okręgach — z wyjątkiem okręgu IV — zgłoszono co najmniej po jednej liście bezpartyjnej, „dzikiej”.

Komunistyczna Partia Robotnicza Polski, która powstała w połowie grudnia 1918 r. z połączenia Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL) i Polskiej Partii Socjalistycznej Lewicy (PPS Lewicy), na posiedzeniu Komitetu Centralnego w styczniu 1919 r. powzięła uchwałę o bojkocie wyborów. Przyczyną tej decyzji było przekonanie, że Polska znajduje się w przededniu rozstrzygającej bitwy o władzę pomiędzy klasami posiadającymi a proletariatem, sejm zaś bądź nie zdąży się zebrać, bądź też rozpedzą go rewolucyjne masy robotnicze. Z kolei udział partii w wyborach przyczyniłby się do rozpowszechnienia złudzeń demokratycznych w masach¹⁴.

Spśród mniejszości narodowych ludność niemiecka zgłosiła listy w okręgu V (pn. Ewangelicki Związek Ludowy) i IX (pn. Niemieckie Stronnictwo Ludowe), ludność żydowska zgłosiła je natomiast we wszystkich okręgach. Na ogół w każdym okręgu do walki wyborczej zgłoszonych było po kilka list żydowskich, najczęściej złączonych z sobą w związki wyborczy, reprezentujących główne odłamy mieszczańskiej myśli politycznej tej społeczności (syjonistyczno-nacjonalistyczny, ortodoksyjno-klerykalny, folklistowsko-demokratyczny). Żydowski ruch robotniczy, reprezentowany przez partie Poalej Syjon i Bund, w dwóch okręgach

¹³ J. R. Szaflik, *Polskie Stronnictwo Ludowe Piast 1926—1931*, Warszawa 1970, s. 17—18.

¹⁴ H. Walecki [M. H. Horwitz], *O taktyce i o stosunku do parlamentaryzmu*. Odczyt dyskusyjny, Warszawa 1921, s. 10—11, 25, przedruk w: tegoż, *Wybór pism*, t. II, Warszawa 1967, s. 5—8; Strusia polityka, „Sztandar Socjalizmu”, 21 XII 1919, nr 3, s. 1; Sejm czy rady, tamże, 11 I 1919, nr 9, s. 2; 12 I 1919, nr 10, s. 1—2; Przed wyborami, tamże, 18 I 1919, nr 15, s. 1; H. S. Kamiński [H. Stein], *Krach złudzeń demokratycznych*, „Nowe Społeczeństwo”, V—VI 1919, nr 3/4, s. 28—34.

(VI i XIV) nie zgłosił kandydatów, w dwóch innych (V i VII) zgłosiły ich odrębnie obie te partie. W okręgu IV i XVII stanęła w szranki wyborcze tylko lista Poalej Syjon, w okręgu IX zaś — Bundu. Jeśli Poalej Syjon weszła w dwóch okręgach (XIV i XVII) w skład związku wyborczego wspólnie z żydowskimi listami mieszczańskimi, to Bund wszędzie występował samodzielnie. Nigdzie też nie doszło do związku pomiędzy

Udział ludności woj. warszawskiego

Powiat	ludność wiejska			
	uprawnieni	głosowało	%	głosów ważnych
Włocławek	.	25 070	.	25 011
Kutno	31 549	27 393	86,8	27 393
Płock	35 765	27 154	75,9	27 125
Nieszawa	.	31 563	.	31 487
Płońsk	31 798	25 113	79,0	25 070
Ciechanów	27 767	22 080	79,5	22 011
Lipno, Rypin i Sierpc	90 031	74 385	82,6	74 346
strefa wielkiego rolnictwa	.	232 758	.	232 443
	216 910	176 125	81,2	
Mława	36 668	30 201	82,4	30 192
Sochaczew	27 737	21 074	76,0	20 947
Grójec	50 513	41 315	81,8	41 194
Gostynin i Łowicz	72 539	60 454	83,3	60 299
Pułtusk	.	28 540	.	28 422
	34 128	26 055	76,3	
Przasnysz	24 418	20 726	84,9	20 690
Rawa	32 695	26 773	81,9	26 583
Maków	24 430	21 254	87,0	21 231
Skierniewice	22 925	18 693	81,5	18 574
Mińsk Mazowiecki	39 072	31 244	80,0	31 149
strefa drobnego rolnictwa	.	300 274	.	299 281
	365 125	297 789	81,6	
Warszawa	62 228	47 249	75,9	46 981
Blonie	34 356	27 098	78,9	26 954
Radzymin	29 782	24 589	82,6	24 530
region podstołeczny	126 366	98 936	78,3	98 465
województwo	.	631 968	.	630 189
	708 401	572 850	80,9	

Zródło: L. Krzywicki, Statystyka wyborów do Sejmu Ustawodawczego, War-gm. Zychlin (pow. Kutno) i Raciąż (pow. Sierpc) przeniesiono do aglomeracji miejskich, wiejskich. Stosownie do ostatecznie ustalonego podziału administracyjnego z pow. war-pow. pułtuskiego oraz gm. Głusk do pow. sochaczewskiego. Liczby i odsetki podane w mia-uprawnionych do głosowania.

obu żydowskimi listami socjalistycznymi ani też pomiędzy którąkolwiek z nich a listą PPS.

b) Aktywność wyborcza

W niedzielę 26 stycznia 1919 r. mieszkańcy woj. warszawskiego mieli pierwszą w swoim życiu możliwość wypowiedzenia się w powszechnym

Tabela 3

w wyborach sejmowych 1919 r.

ludność miejska				ogółem			
uprawnieni	głosowało	%	głosów ważnych	uprawnieni	głosowało	%	głosów ważnych
	22 627	.	22 560		47 697	.	47 571
14 428	11 821	81,9	11 821	45 977	39 214	85,3	39 214
18 940	12 467	65,8	12 429	54 705	39 621	72,4	39 554
	6 403	.	6 382		37 966	.	37 869
5 317	3 479	65,4	3 479	37 115	28 592	77,0	28 549
7 409	4 409	59,5	4 391	35 176	26 489	75,3	26 402
16 988	13 990	82,4	13 957	107 019	88 375	82,6	88 303
	75 196	.	75 019	378 260	307 954	81,4	307 462
63 082	46 166	73,2		279 992	222 291	79,4	
9 418	6 021	63,9	6 013	46 086	36 222	78,6	36 205
2 110	1 629	77,2	1 624	29 847	22 703	76,1	22 571
11 204	8 651	77,2	8 640	61 717	49 966	81,0	49 834
15 084	10 395	68,9	10 376	87 623	70 849	80,9	70 675
13 190	8 828	66,9	8 806		37 368	.	37 228
				47 318	34 883	73,7	
4 329	3 603	83,2	3 597	28 747	24 329	84,6	24 287
6 346	4 572	72,0	4 558	39 041	31 345	80,3	31 141
5 197	3 949	76,0	3 933	29 627	25 203	85,1	25 164
7 120	4 748	66,7	4 745	30 045	23 441	78,0	23 319
8 095	5 252	64,9	5 241	47 167	36 496	77,4	36 390
82 093	57 648	70,2	57 533		357 922	.	356 814
				447 218	355 437	79,2	
15 796	10 855	68,1	10 813	78 024	58 104	74,5	57 794
19 995	14 720	73,6	14 651	54 351	41 818	76,9	41 605
4 028	3 408	84,6	3 373	33 810	27 997	82,8	27 903
39 819	28 983	72,8	28 837	166 185	127 919	77,0	127 302
	161 827	.	161 389		793 795	.	791 578
184 994	132 797	71,8		991 663	791 310	79,8	

szawa 1920, s. 12—14, 18—22, 28—30, 32—33. Zgodnie z ustaleniami powszechnego spisu z 1921 r. zaś Janowo (pow. Przasnysz), Osiecin i Piotrków Kujawski (pow. Nieszawa) do terenów szawskiego przeniesiono gminy Błędówko i Załuski do pow. płońskiego, gm. Zegrze do nownikach sum cząstkowych dotyczą terenów, dla których dysponujemy danymi o ilości

głosowaniu na temat stanowiska w zasadniczych sprawach ustrojowych kraju, mogli udzielić poparcia określonym programom politycznym, a ich rzeczników wydelegować jako posłów do najwyższego ogólnopanstwowego organu ustawodawczego, do sejmu. Spośród niespełna miliona osób uprawnionych do głosowania — 791 tys. udało się tego dnia do 922 lokali wyborczych, zatem tylko co piąty wyborca nie skorzystał z przysługującego mu prawa. Frekwencję tę, która dochodziła do 80% (tab. 3), uznać wypada za dość wysoką, jak na ówczesne warunki. Do urn wyborczych stosunkowo liczniej stawili się mieszkańcy gmin wiejskich aniżeli wyborcy z miast i miasteczek. Przypuszczalnie różnica pomiędzy frekwencją jednych i drugich była rzędu 7 punktów na korzyść wsi¹⁵. Jedyne w pow. sochaczewskim i radzymińskim ludność miejska wykazała większą o 1—2 punkty aktywność wyborczą od sąsiednich gmin wiejskich. Dotyczyło to zresztą niewielkich skupisk miejskich, zatem na wskaźniki frekwencji mogły tu wpłynąć okoliczności uboczne, przypadkowe. W pozostałych natomiast powiatach różnice pomiędzy aktywnością wyborczą jednej i drugiej grupy elektoratu wahały się od 0,2 (pow. Lipno, Rypin i Sierpc łącznie) do 15,1 punktów (pow. Mińsk) na korzyść wyborców wiejskich.

Szczególnie wysoka, rzędu 81,5%, frekwencja wyborcza ludności wiejskiej była zapewne w znacznej mierze wynikiem działania zachowanej na tym terenie tradycyjnej struktury rodzinno-sąsiedzkiej. Wieś, składająca się z zasiedziałych od lat rodzin, powiązanych z sobą bliższym czy dalszym pokrewieństwem lub powinowactwem, rodzin częstokroć zuniformizowanych pod względem społeczno-kulturowym, poddanych wspólnym autorytetom, miejscowej opinii oraz kontroli sąsiadów, zachowywała się na ogół jednorodnie — solidarnie więc poszła do urn wyborczych. Zjawisko to, określane jako konformizm postaw, cechuje niewielkie społeczności lokalne (wiejskie i najdrobniejszych miasteczek).

¹⁵ Zakładając, iż frekwencja wyborcza w gminach wiejskich okręgu wyborczego wrocławsko-nieszawskiego była równa średniej w nim frekwencji (87,2%), tj. równa frekwencji w jego aglomeracjach miejskich, uzyskamy ilość 64,9 tys. uprawnionych tu do głosowania w gminach wiejskich i 33,3 tys. w miastach. Zakładając ponadto, iż w owym jednym obwodzie wiejskim pow. pułtuskiego, dla którego brak danych o ilości uprawnionych do głosowania, frekwencja nie odbiegała od średniej dla gmin wiejskich tego powiatu (76,3%), przyjąć możemy, iż 2,5 tys. osób miało tu prawo głosu. Po dodaniu tych wielkości do ilości uprawnionych, podanej w mianownikach sum dotyczących województwa i strefy wielkiego rolnictwa, otrzymamy dla województwa wskaźnik frekwencji wiejskiej — 81,4%, miejskiej — 73,9%; w strefie wielkiego rolnictwa odpowiednio 82,6% i 78,0%. Ostatni jest najbardziej hipotetyczny, gdyż w sytuacji, kiedy wyborcy miejscy z obu wyżej wspomnianych powiatów stanowili 1/3 ogółu uprawnionych w miastach strefy, możliwe w praktyce odchylenie od przyjętego założenia równej aktywności wyborczej w mieście i na wsi spowodowałyby znacznie większe wahanie średniej niż w wypadku wsi.

Wpływało ono również na wyniki głosowania, o czym będzie jeszcze mowa. Najwyższy wskaźnik aktywności osiągnął — poza powiatami wrocławskim, nieszawskim, w jednym z nich bowiem mógł się on okazać wyższym — powiat makowski (87,0⁰/o), najniższy — powiaty warszawski i płocki (75,9⁰/o). Różnica między tymi skrajnymi pod względem frekwencji powiatami wynosiła zatem 11,1 punktów, co się równało $\frac{1}{8}$ (12,8⁰/o) najwyższego poziomu frekwencji. Spośród regionów ekonomicznych najwyższą frekwencją wykazała się — biorąc korektywę na powiaty Włocławek i Nieszawa — strefa wielkiego rolnictwa (82,6⁰/o), najniższą zaś region podstołeczny (78,3⁰/o). W strefie drobnego rolnictwa oraz w regionie podstołecznym robotnicy okazali się najmniej aktywną wyborczą grupą społeczną¹⁶. W tym właśnie regionie stosunkowo najliczniejszy udział w głosowaniu wzięli chłopci, zarówno ci, którzy nie zatrudniali obcej siły roboczej, jak i ci, którzy ją zatrudniali¹⁷.

Zjawiska te można wytłumaczyć tym, że wśród ogółu ludności wiejskiej robotnicy — do czego jeszcze w dalszych rozważaniach powrócimy, okazali się tym razem grupą politycznie bierną. W ich niskiej frekwencji wyraziło się słabe zainteresowanie tej klasy, przede wszystkim dominującej wśród niej warstwy robotników rolnych, tzw. wielką polityką. Łączyło się to w dużej mierze z zaczątkowym jeszcze na wsi stanem robotniczych organizacji zawodowych i politycznych. Związki zawodowe robotników rolnych stawały tu w owym czasie zaledwie pierwsze kroki, i to w nie we wszystkich jeszcze powiatach¹⁸. Tam, gdzie organizacje robotnicze działały bądź istniała żywa tradycja ich działalności (np. organizacji zawodowej robotników cukrowni), owa bierność polityczna proletariatu wiejskiego została przełamana. Dlatego w strefie wielkiego rolnictwa robotnicy wzięli znacznie bardziej aktywny udział w wyborach niż na pozostałych terenach. Nie można ustalić, jaki wpływ na robotniczą absencję wyborczą miała wspomniana poprzednio uchwała KPRP, proklamująca bojkot wyborów.

¹⁶ Wskaźnik korelacji rangowej między odsetkiem robotników wśród ogółu mieszkańców (tab. 1) a frekwencją wyborczą (tab. 3) równa się w strefie drobnego rolnictwa —0,733, w regionie podstołecznym zaś —1,000. Oznacza to w obu wypadkach daleko posuniętą odwrotną zależność między obu zjawiskami: im liczniejsi są w danym powiecie robotnicy, tym niższa frekwencja wyborcza.

¹⁷ Współczynnik korelacji rangowej między odsetkiem samodzielnych rolników nie zatrudniających obcej siły roboczej (tab. 1) a frekwencją wyborczą (tab. 3) równa się w regionie podstołecznym +1,000, co oznacza bezpośrednią zbieżność obu tych wielkości.

¹⁸ O tych początkach organizacji zawodowej robotników rolnych na terenie woj. warszawskiego pewne szczegóły podaje B. Dymek, Rady Delegatów Robotniczych na Mazowszu w latach 1918—1919, w: *Odgłosy Rewolucji Październikowej na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1970, s. 91 n.

Stosunkowo wysoka frekwencja elektoratu wiejskiego, zestawiona ze względnie słabą aktywnością wyborczą robotniczej części tego elektoratu i brakiem — z wyjątkiem regionu podstołecznego — korelacji między frekwencją a liczebnością pozostałych warstw i klas społecznych wsi, pozwala na sformułowanie pewnych wniosków. Masowy udział wsi w wyborach był chyba przede wszystkim wynikiem zachowania się chłopów, którzy w ten sposób wyrażali swoje w latach wojny zrodzone aspiracje do przewodzenia narodowi. Ponieważ wspomniany już konformizm postaw obejmował całość posiadającej społeczności wiejskiej, a więc ogół wsi poza robotnikami, przeto i posiadającej części ludności nierolniczej udzieliła się owa aktywność chłopska. Jedynie w regionie podstołecznym ta ogólnowiejska więź społeczna nie funkcjonowała już w takim zakresie. Nie tylko bowiem odsetek ludności nierolniczej był tu większy, lecz — co istotniejsze — ludność ta miała także silniejsze powiązania z miastem, przez co nie ulegała nastrojom dominującym wśród chłopów. Dlatego właśnie na tym terenie analiza statystyczna mogła wydzielić aktywność wyborczą chłopstwa jako czynnik determinujący frekwencję. Robotnicy wiejscy, zwłaszcza rolni, tradycyjnie upośledzeni na wsi obyczajowo i towarzysko, znajdowali się poza ową wspomnianą więź społeczną, toteż nie udzielały się im nastroje aktywności wyborczej, charakterystycznej dla pozostałej społeczności wiejskiej. Opozycja w stosunku do niej z powodu słabości czynnika organizacyjnego nie potrafiła się jednak przekształcić w akt polityczny.

Frekwencja wyborcza ludności miejskiej różnych powiatów w porównaniu z terenami wiejskimi była znacznie bardziej zróżnicowana. Rozbieżność między powiatem o najwyższej aktywności wyborczej (Radzymin — 84,6%) i powiatem o najniższej (Ciechanów — 59,5%) wynosiła 25,1 pkt, była zatem przeszło dwukrotnie większa od analogicznego wskaźnika dla gmin wiejskich (11,1 pkt). W powiecie z najmniejszą frekwencją ludności miejskiej w akcie wyborczym wzięło zatem udział o 29,7% mniej wyborców niż w takimże powiecie z najwyższą frekwencją. Te znaczne wahania pomiędzy aglomeracjami miejskimi nie miały chyba jednak żadnej zasadniczej wymowy, dotyczyły bowiem w przeważnej części przypadków grup wyborców nie przekraczających 10 tys. osób, z reguły zaś znacznie jeszcze mniejszych, zatem zespołów ludzkich, gdzie element przypadkowości postaw mógł górować nad ogólniejszymi prawidłowościami. Spośród regionów ekonomicznych najwyższą frekwencją odznaczył się region wrocławsko-kutnowski (81,9%), najniższa natomiast była ona w strefie drobnego rolnictwa (70,2%). Większe aglomeracje miejskie głosowały mniej intensywnie niż małe miasteczka tego samego regionu (tab. 4).

Powyższe obserwacje statystyczne pozwalają na sformułowanie hipo-

Tabela 4

Udział ludności aglomeracji miejskich woj. warszawskiego
w wyborach sejmowych 1919 i 1922 r.

Wyszczególnienie	1919				1922			
	uprawnionych	głosowało	%	głosów ważnych	uprawnionych	głosowało	%	głosów ważnych
Strefa wielkiego rolnictwa	.	40 743	.	40 638	54 107	41 237	76,2	41 139
	48 653	34 345	70,6					
w tym: Płock	16 564	10 473	63,2	10 435	15 684	10 579	67,5	10 543
strefa drobnego rolnictwa	82 093	57 648	70,2	57 533	84 872	68 435	80,6	68 249
w tym: Mława	9 418	6 021	63,9	6 013	9 295	6 998	75,3	6 991
Łowicz	9 186	5 412	58,9	5 393	9 465	6 405	67,7	6 373
Skierniewice	7 120	4 748	66,7	4 745	8 060	6 578	81,6	6 570
region włocławsko-kutnowski	.	34 448	.	34 381	46 859	36 821	78,6	36 595
	14 428	11 821	81,9					
w tym: Włocławek	.	15 469	.	15 423	23 356	17 042	73,0	16 887
Kutno	7 847	6 363	81,1	6 325	8 379	6 597	78,7	6 591
region podstołeczny	39 819	28 983	72,8	28 837	50 667	39 581	78,1	39 151
w tym: Żyrardów	10 364	7 465	72,0	7 410	12 622	10 669	84,4	10 626
Pruszków	4 859	3 250	66,9	3 235	8 306	6 973	84,0	6 792
województwo	.	161 827	.	161 389	236 505	186 074	78,7	185 134
	184 994	132 797	71,8					

Zródło: L. Krzywicki, Statystyka wyborów, s. 12—14, 18—22, 28—30, 32—33; Statystyka wyborów do sejmiku i senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku, Warszawa 1926; Statystyka Polski, t. VIII, s. 16, 21—26. Obliczenia odsetków własne. Liczby i odsetki w mianownikach sum częściowych dotyczą miejscowości, dla których dysponujemy danymi o ilości uprawnionych do głosowania w 1919 r.

tezy roboczej o przyczynach takiego ukształtowania się frekwencji w miastach. Na wyższą aktywność wyborczą wsi bez wątpienia wpłynął istniejący tam konformizm postaw; w gminach miejskich natomiast zarysowało się już znacznie wyraźniej zróżnicowanie postaw — tym większe, im liczniejsza była ta społeczność. Innym momentem tego zróżnicowania był skład narodowościowy wyborców, wśród których odsetek Żydów wszędzie przekraczał $\frac{1}{4}$ ogółu. Grupa ta zaś wykazywała słabsze zainteresowanie wyborami. Również absencja robotników polskich była, podobnie jak na wsi, wyższa od przeciętnej. Na ich zachowanie wyborcze, zwłaszcza w większych ośrodkach, jak np. w Płocku czy Pruszkowie, mogło również w pewnej mierze wpłynąć propagowane przez KPRP hasło bojkotu wyborów¹⁹.

¹⁹ Zarówno brak danych o składzie narodowościowym robotników, jak i niepełne dane co do frekwencji w strefie wielkiego rolnictwa w regionie włocławsko-kutnowskim uniemożliwiają statystyczną weryfikację przedstawionych hipotez.

Wyniki głosowania na terenach wiejskich
(w liczbach)

Powiat	Związki list prawicowych					
	ogółem	Związek Ludowo-Narodowy	Narodowe Komitety i inne bez wyraźnej nazwy	Zjednoczenie Narodowe	Grupy chrześ.-demokr.	Komitety włośc., robotn. człośc. i robotn.
Włocławek	18 212	—	1 899	—	—	16 313
Kutno	12 438	12 438	—	—	—	—
Płock	10 277	10 147	30	—	100	—
Nieszawa	23 249	—	2 016	—	—	21 233
Płońsk	16 697	16 241	454	—	2	—
Ciechanów	16 109	15 347	44	386	—	332
Lipno, Rypin i Sierpc	17 286	17 268	4	—	14	—
strefa wielkiego rolnictwa	114 268	71 441	4 447	386	116	37 878
Mława	21 231	21 087	1	—	—	143
Sochaczew	14 340	—	6 503	8	—	7 829
Grójec	29 623	28 990	—	—	—	633
Gostynin i Łowicz	31 939	10 272	5 612	13	—	16 042
Pułtusk	19 463	17 631	18	2	—	1 812
Przasnysz	18 106	18 042	—	—	—	64
Rawa	16 808	—	2 831	13 388	—	589
Maków	19 782	19 163	10	—	—	609
Skierniewice	15 999	—	5 267	135	—	10 597
Mińsk Mazowiecki	15 000	14 153	847	—	—	—
strefa drobnego rolnictwa	202 291	129 338	21 089	13 546	—	38 318
Warszawa	39 449	34 733	3 895	—	—	821
Błonie	18 320	16 546	—	—	—	1 774
Radzymin	15 219	12 051	3 168	—	—	—
region podstołeczny	72 988	63 330	7 063	—	—	2 595
województwo	389 547	264 109	32 599	13 932	116	78 791

Źródło: L. Krzywicki, Statystyka wyborów, s. 12—14, 18—22, 28—30, 32—33. Głosy nr 5 (wspólna Polskiego Zjednoczenia Ludowego i Narodowego Związku Robotniczego)

c) Wyniki głosowania

Blok nacjonalistyczno-klerykalny okazał się zwycięzcą w styczniowych wyborach 1919 r. (tab. 5 i 6). Jego różnoimiennym listom kandydatów, połączonym w związku wyborczym, okazały poparcie niespełna $\frac{3}{4}$ głosujących w regionie podstołecznym, przeszło $\frac{2}{3}$ w strefie drobnego rolnictwa i prawie połowa w strefie wielkiego rolnictwa. Najliczniej opowiedzieli się za nim wyborcy z pow. makowskiego (93,2%), przasnyskiego (87,5%) i warszawskiego (84,0%). Zdecydowana większość klientów wyborczej bloku głosowała bezpośrednio na czołową, wyraźnie partyjną

Tabela 5
 woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1919 r. (absolutnych)

Polskie Zjednoczenie Ludowe	PSL „Piast”	PSL „Wyzwolenie”	NZR	PPS	Rep. Kom. Wyb.	Listy żydowskie	Listy niemieckie	Listy luźne nieokreślone
—	—	4 446	—	1 570	354	64	—	365
—	5 495	770	1 247	6 496	—	669	275	3
5 037	—	3 349	—	7 289	—	1 082	—	91
—	—	4 852	—	2 181	493	699	—	13
1 291	—	3 147	—	3 025	—	795	—	115
1 130	—	1 913	—	2 818	—	41	—	—
10 255	—	36 309	—	866	—	1 684	7 881	65
17 713	5 495	54 786	1 247	24 245	847	5 034	8 156	652
5 893	—	2 237	—	64	—	767	—	—
—	587	2 127	8	3 408	—	466	—	11
—	—	9 656	—	1 015	—	895	—	5
—	17 220	5 818	138	1 731	—	847	2 602	4
744	—	5 598	—	1 804	—	813	—	—
1 200	—	1 091	—	169	—	124	—	—
—	482	7 903	269	146	—	975	—	—
23	—	165	—	805	—	456	—	—
—	333	1 582	325	241	—	94	—	—
—	—	11 628	—	3 143	—	1 097	—	281
7 860	18 622	47 805	740	12 526	—	6 534	2 602	301
—	—	2 570	—	3 373	—	1 550	—	39
—	—	4 199	—	3 701	—	629	—	105
—	—	8 264	—	211	—	806	—	30
—	—	15 033	—	7 285	—	2 985	—	174
25 573	24 117	117 624	1 987	44 056	847	14 553	10 758	1 127

oddane w gminach wiejskich okręgu wyborczego VI (pow. Płock, Płońsk i Sierpc) na listę zaliczono w całości na rzecz PZL.

listę Związku Ludowo-Narodowego, która w sześciu okręgach wyborczych, gdzie została zgłoszona (okr. wyb. IV, V, VI, IX, XV, XVII), zebrała 93,9% głosów oddanych na wszystkie listy bloku łącznie. Zgłoszona w XIV okręgu wyborczym lista partyjna ziemiańsko-inteligenckiego Zjednoczenia Narodowego uzyskała tam tylko 20,3% tych głosów²⁰, przy

²⁰ L. Krzywicki, Statystyka wyborów do Sejmu Ustawodawczego, Warszawa 1920, s. 28—29. Zgodnie z konstrukcją tab. 5 i 6 przy obliczaniu odsetków wyeliminowano z ilości głosów oddanych na zblokowane listy prawicy głosy PZL i PSL „Piast” w tych powiatach, gdzie ich listy wchodziły w skład prawicowego związku wyborczego.

Wyniki głosowania na terenach wiejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1919 r. (w %/0)

Powiat	Związek list prawicowych	Polskie Zjednoczenie Ludowe	PSL „Piast”	PSL „Wyzwolenie”	NZR	PPS	Rep. Kom. Wyb.	Listy żydowskie	Listy niemieckie	Listy luźne
Włocławek	72,8	—	—	17,8	—	6,3	1,4	0,3	—	1,4
Kutno	45,4	—	20,1	2,8	4,6	23,7	—	2,4	1,0	—
Płock	37,9	18,6	—	12,3	—	26,9	—	4,0	—	0,3
Nieszawa	73,8	—	—	15,4	—	6,9	1,6	2,2	—	0,1
Płońsk	66,6	5,1	—	12,5	—	12,1	—	3,2	—	0,5
Ciechanów	73,2	5,1	—	8,7	—	12,8	—	0,2	—	—
Lipno, Rypin i Sierpc	23,2	13,8	—	48,8	—	1,2	—	2,3	10,6	0,1
strefa wielkiego rolnictwa	49,1	7,6	2,4	23,6	0,5	10,4	0,4	2,2	3,5	0,3
Mława	70,4	19,5	—	7,4	—	0,2	—	2,5	—	—
Sochaczew	68,5	—	2,8	10,2	—	16,3	—	2,2	—	—
Grójec	71,9	—	—	23,4	—	2,5	—	2,2	—	—
Gostynin i Łowicz	53,0	—	28,6	9,6	0,2	2,9	—	1,4	4,3	—
Pułtusk	68,5	2,6	—	19,7	—	6,3	—	2,9	—	—
Przasnysz	87,5	5,8	—	5,3	—	0,8	—	0,6	—	—
Rawa	63,2	—	1,8	29,7	1,0	0,5	—	3,8	—	—
Maków	93,2	0,1	—	0,8	—	3,8	—	2,1	—	—
Skierniewice	86,1	—	1,8	8,5	1,8	1,3	—	0,5	—	—
Mińsk Mazowiecki	48,2	—	—	37,3	—	10,1	—	3,5	—	0,9
strefa drobnego rolnictwa	67,5	2,6	6,2	16,0	0,3	4,2	—	2,2	0,9	0,1
Warszawa	84,0	—	—	5,5	—	7,1	—	3,3	—	0,1
Błonie	68,0	—	—	15,6	—	13,7	—	2,3	—	0,4
Radzymin	62,0	—	—	33,7	—	0,9	—	3,3	—	0,1
region podstołeczny	74,1	—	—	15,3	—	7,4	—	3,0	—	0,2
województwo	61,8	4,1	3,8	18,7	0,3	7,0	0,1	2,3	1,7	0,2

Zródło: tabela 5.

czym w zasadzie padły one na nią w pow. rawskim. Tam Zjednoczenie cieszyło się poparciem 81,7% wyborców prawicowych, a 50,4% wszystkich głosujących. Był to jedyny teren jego wpływów w całym województwie. Tak więc listy przeróżnych komitetów narodowych, włościańskich itp. — poza okręgiem włocławsko-nieszawskim (okr. VII) oraz powiatami Łowicz, Skierniewice i Sochaczew — odegrały nader ograniczoną rolę w pozyskaniu dla bloku wahających się wyborców.

W regionie podstołecznym listy prawicy znalazły większe poparcie wśród ludności nierolniczej niż wśród chłopów, w obu natomiast strefach

rolniczych momenty klasowe czy zawodowe nie wpływały dostrzegalnie na rozmiar udzielonego tym listom poparcia²¹. Jakkolwiek blok nacjonalistyczno-klerykalny zebrał na terenach wiejskich województwa 61,8⁰/₀ wszystkich głosów ważnych, to spośród 284 istniejących na tym obszarze gmin wiejskich w 190 (66,9⁰/₀) uzyskał większość absolutną, a w dalszych 14 (4,9⁰/₀) względną. Przy tym w 83 gminach (29,2⁰/₀) za listami zblokowanej prawicy opowiedziało się ponad 80⁰/₀ głosujących (tab. 7)²². Dane te wyraźnie odzwierciedlają, jak wiejska więź społeczna działała w tym czasie na korzyść sił prawicowych. Poczucie solidarności lokalnej — nacisk moralny w warunkach tajnego głosowania mógł mieć znaczenie drugorzędne — kazało w wielu miejscowościach wiejskich wszystkim czy niemal wszystkim głosować jednakowo. Wychodziło to na korzyść najsilniejszemu na danym terenie ugrupowaniu, które dzięki takiej postawie uzyskiwało dodatkowe głosy. Stąd te szczególnie wysokie liczby głosów na blok prawicowy w wielu gminach. Oznaczało to jednak również, iż faktyczny zasięg wpływów był niższy od wskaźnika uzyskanego przy wyborach.

Drugim pod względem ilości głosów zebranych na terenie wiejskim, a zarazem najpoważniejszym przeciwnikiem zjednoczonej prawicy okazało się PSL „Wyzwolenie”, za którym opowiedziało się 18,7⁰/₀ głosujących, tj. trzykrotnie jednak mniej niż za blokiem sił prawicowych. Głównym terenem wpływów „wyzwoleńców” była strefa wielkiego rolnictwa, gdzie wypadło im również zetrzeć się z konkurencyjnymi a sil-

²¹ W regionie podstołecznym współczynniki korelacji rangowej pomiędzy odsetkami głosów oddanych na listy prawicowe (tab. 6) a odsetkami ludności rolniczej samodzielnej (zarówno potraktowanej łącznie, jak i dla każdej z jej obu kategorii oddzielnie) równają się -1,000, dla robotników rolnych -0,500, dla ludności zaś nierolniczej i ogółu robotników +1,000. W pozostałych strefach nie występują żadne korelacje pomiędzy tym odsetkiem głosów a którąkolwiek z warstw społecznych czy grup zawodowych.

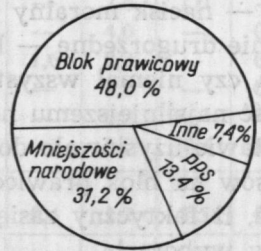
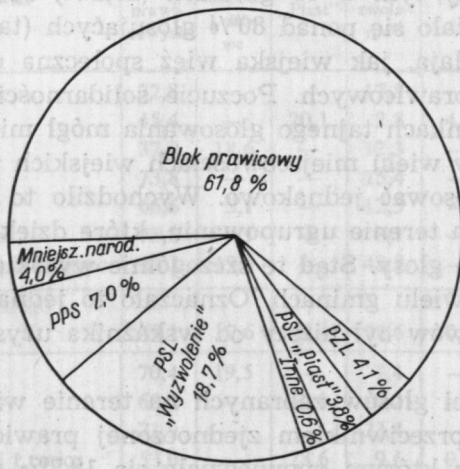
²² Powiat Włocławek: Baruchowo, Kłóbka, Lubień, Chodecz, Dobiegniewo; pow. Kutno: Dąbrowice; pow. Nieszawa: Lubanie, Radziejów, Boguszyce, Służewo, Straszewo; pow. Płońsk: Biedówko, Modzele, Szumlin; pow. Ciechanów: Bartoły, Gołymin, Słońsk; pow. Lipno: Borkowo, Lisewo; pow. Mława: Dębsk, Kosiny, Kuczbork, Mława, Szczepkowo, Zielona; pow. Sochaczew: Hów, Kampinos, Głusk; pow. Łowicz: Lyszkowice; pow. Grójec: Borowo, Czernsk, Konary, Rykały, Wągradno; pow. Pułtusk: Obryte, Somianka, Wyszaków, Zatory; pow. Przasnysz: Janowo, Baranowo, Jednorozec, Krzynowłoga Wielka, Krzynowłoga Mała, Karwacz, Zaręby Kościelne; pow. Mińsk: Chrościce, Ładziń; pow. Błonie: Radziejowice, Skuły, Żyrardów; pow. Rawa: Boguszyce, Czerniewice, Wałowice, Żelechlin; pow. Warszawa: Cząstków, Falenty, Góra, Bródno, Młociny, Nieporęt, Wiązowna, Wilanów, Wawer, Zagórz, Piekary; pow. Maków: Krasnosielc, Perzanowo, Płoniawy, Sielc, Sielun, Smrock, Sypniewo; pow. Radzymin: Kamieńczyk, Małopole, Radzymin, Ręczaje; pow. Skierniewice: Dębowa Góra, Doleck, Głuchów, Korabiewice, Skierniewka, Słupia.

WYNIKI GŁOSOWANIA

TERENY WIEJSKIE

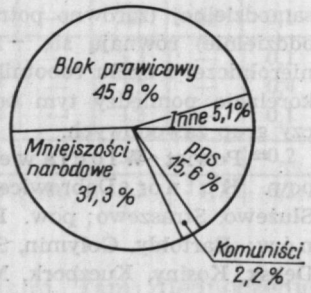
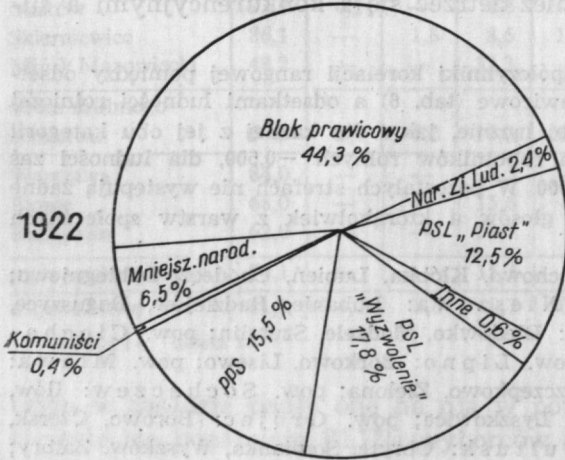
AGLOMERACJE MIEJSKIE

1919

□ = 10000 głosów

1922

niejszymi niż gdzie indziej listami ugrupowań prawicy ludowej (PZL, PSL „Piast”). W tych warunkach uznać można za sukces lewicy ludowej, iż w strefie wielkiego rolnictwa ilość głosów oddanych na jej listę równała się 48% opowiadających się za blokiem prawicowym, łącznie zaś w powiatach Lipno, Rypin i Sierpc (dzięki wpływom w dwóch pierwszych) uzyskała nawet nad nim przeszło dwukrotną przewagę. Najślabszą była natomiast pozycja „wyzwoleńców” w regionie podstołecznym, jakkolwiek nie rywalizowały tu z nimi inne listy ludowców. Słabość ta szczególnie się uwydatniła w pow. warszawskim, gdzie na każdych 100 opowiadających się za prawicą nacjonalistyczno-klerykalną przypadało zaledwie 7 zwolenników lewicy chłopskiej. Spośród 284 gmin wiejskich województwa miała ona większość absolutną w 42 (14,8%) i względną w 8 (2,8%), łącznie zatem przodowała w 50 gminach (17,6%), a zebrała 18,1% wszystkich głosów ważnych. Struktura terytorialna jej wpływów była więc odmienna niż prawicy, zwolennicy bowiem pierwszej byli mniej skoncentrowani geograficznie, a znacznie bardziej rozproszeni w terenie. Zaledwie w 4 gminach (Oleszno i Chalin w pow. Lipno, Rogowo w pow. Rypin i Cegłów w pow. Mińsk) za PSL „Wyzwoleniem” opowiedziało się ponad 80% głosujących, w dalszych zaś 11 gminach od 70 do 80%²³. Wyborcy ci rekrutowali się z różnych warstw i grup społeczności wiejskiej, w tym prawdopodobnie w strefie wielkiego rolnictwa również spośród robotników rolnych.

Jeszcze słabszy okazał się drugi przeciwnik prawicy, PPS. Na terenach wiejskich województwa opowiedziało się za nią zaledwie 7,0% głosujących, czyli prawie dziewięciokrotnie mniej niż za rywalem. Socjaliści mieli swe najmocniejsze oparcie w strefie wielkiego rolnictwa, przede wszystkim w pow. plockim (26,9%) i kutnowskim (23,7%). Gmina Rdutów (pow. Kutno) była też jedyną, w której uzyskali absolutną większość, w czterech zaś innych (Błonie i Sójki w pow. Kutno; Kleńewo i Majki w pow. Płock) okazali się najbardziej wpływowym ugrupowaniem (względna większość). Nikłe były wpływy PPS w strefie drobnego rolnictwa, gdzie jedyny wyjątek stanowiły powiaty sochaczewski i miński. W znajdującej się na terenie pierwszego z nich gminie Szymanów na tę listę głosowało ponad 30% wyborców, zaś w gminach Chodaków, Kozłów Biskupi i Rybno tegoż powiatu oraz w gminach Sienica i Stanisławów pow. mińskiego udzieliło jej poparcia 20,30% głosujących²⁴. Tyleż opowiedziało się za nią w gm. Jasieniec (pow. Grójec)

²³ Powiaty Lipno i Rypin: Jastrzębie, Dzierzno, Czermin, Nowogród, Okalewo, Pionne, Skrwilno, Sokołowo, Wompielsk; pow. Rawa: Starawieś (Stara Wieś), Góra.

²⁴ Przeważnie były to miejscowości wyróżniające się aktywnością w ruchu chłopskim czy robotniczym na przełomie lat 1918 i 1919. Zob. Odgłosy Rewolucji Październikowej, indeks nazw geograficznych.

i Karniewo (pow. Maków). Nieco lepsze wyniki osiągnięto w regionie podstołecznym, zwłaszcza w pow. błońskim. Punktami opornymi PPS na całym terenie podstołecznym były gminy: Grodzisk, Guzów, Heleńów, Radziejowice i Wiskitki (pow. Błonie) oraz Blizne i Jeziorna (pow. Warszawa), gdzie uzyskała 20—30% głosów. Klientelę wyborczą PPS stanowili niemal wyłącznie robotnicy. W strefie wielkiego rolnictwa zaznaczyła się interesująca zależność pomiędzy wpływami PPS i PSL „Wyzwolenie”, mianowicie w powiatach, gdzie jedno z tych stronnictw uzyskało znaczniejszy odsetek głosów, tam drugie miało na ogół właśnie wyniki słabe²⁵, co oznaczałoby, iż obie listy korzystały w jakiejś mierze z poparcia tej samej czy tych samych grup społecznych, które na jednych terenach okazywały preferencję liście socjalistycznej, na innych zaś ludowej. Grupą taką mogli chyba być jedynie robotnicy rolni, wśród których PSL „Wyzwolenie” prowadziło w tym czasie pracę organizacyjną, m. in. współdziałało przy powoływaniu do życia klasowego Związku Zawodowego Robotników Rolnych RP.

Terytorialny zasięg wpływów ugrupowań prawicy ludowej okazał się dość ograniczony, nawet nie zgłosiła ona list w trzech okręgach wyborczych. Żadne z nich np. nie przystąpiło do walki wyborczej w regionie podstołecznym i w sąsiadujących z nim powiatach mińskim i grójeckim. Siły obu tych ugrupowań — a wywodziły się one na terenie regionu warszawskiego ze wspólnego pnia, jakim było Zjednoczenie Ludowe — okazały się mniej więcej równe. Nieznaczną przewagę PZL (1,5 tys. głosów; 0,3 punktu) mogła być następstwem jego udziału w wyborach w większej ilości powiatów. Nigdzie też nie doszło do konfrontacji pomiędzy nim a PSL „Piast”, gdyż w ani jednym okręgu nie zostały zgłoszone obie listy²⁶.

Polskie Zjednoczenie Ludowe miało wpływy głównie w strefie wielkiego rolnictwa i sąsiadującym z nią pow. mławskim. Względnie największe grupy jego zwolenników skupiły się w pow. sierpeckim (w ówczesnych jego granicach), gdzie opowiedziało się za nim 49,9% wyborców, co dawało mu tu przeszło sześciokrotną przewagę nad „wyzwoleńcami”²⁷. Tu w ponad 70% opowiedziały się za PZL gminy: Gradzanowo, Gutko-

²⁵ Współczynnik korelacji pomiędzy odsetkami głosów oddanych na listy obu partii równa się $-0,982$.

²⁶ Rzuca to pewne światło na postawy zwolenników dawnego Zjednoczenia Ludowego, którzy w momencie rozłamów w nim poszli biernie za swoimi lokalnymi przywódcami. Dlatego jedne tereny przejęło chyba w pełni PZL, inne „Piast”, wobec czego nie doszło do zgłoszenia rywalizujących list.

²⁷ Z 23 853 głosów ważnych 11 911 padło na PZL i 1926 na „wyzwoleńców”. W Sierpeckiem, Płockiem i Płońskiem PZL zgłosiło wspólną z NZR listę kandydatów. Minimalne wpływy tego ostatniego na innych terenach wiejskich województwa pozwalają zaliczyć zebrane na wspólnej liście głosy w całości na rzecz PZL.

wo, Koziebrody i Żuromin, w ponad 60% Biezuń i Rościszewo, a w przeszło 50% gmina Kosemin. Drugim ośrodkiem jego wpływów był pow. mławski (19,5%), gdzie miało przeszło 2,5-krotną przewagę nad swym lewicowym rywalem. Zwolennicy PZL uzyskali absolutną większość (ponad 70%) w gm. Mostowo, 40—50% zaś opowiedziało się za nim w gm. Niechłomin i Rozwozin. Kolejnym bastionem tego ugrupowania był pow. płocki (18,6%), chociaż przewaga w nim nad „wyzwoleńcami” skurczyła się do $\frac{1}{3}$. Tu ostoją wpływów były gm. Rogozino (ponad 60%) i Ramutówko (ponad 40%). W strefie drobnego rolnictwa stosunkowo jeszcze znacznymi wpływami dysponowało Zjednoczenie w pow. przasnyskim (5,9%), gdzie uzyskało poparcie wyborcze o 0,5% większe niż „Wyzwolenie”.

Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” w skali województwa zebrało wprawdzie nieco mniej głosów od PZL, jednak na terenach, gdzie wystąpiło z własną listą kandydatów, osiągnęło znacznie lepsze wyniki. Jeśli bowiem na objętej jego kampanią wyborczą części strefy wielkoroletniej (pow. Kutno) opowiedziało się za nim 20,1% głosujących, to w analogicznej części tej strefy PZL zebrało tylko 11,9% głosów. Wskaźniki tego typu dla strefy drobnego rolnictwa wynosiły odpowiednio 15,0% i 7,8%. Najsilniejszy ośrodek wpływów „Piasta” znajdował się w ostatniej strefie; tworzyły go powiaty Gostynin i Łowicz, w których udzieliło mu poparcia 28,6% wyborców, czyli prawie trzykrotnie więcej niż „wyzwoleńcom”. W pierwszym z nich opowiedziała się za „piastowcami” w przeszło 80% gmina Rataje, w 60—70% gm. Duninów i Lucień, w 40—50% zaś gm. Pacyna, Słubie i Szczawin; w drugim natomiast jedynie w gminie Bielawy uzyskali oni przeszło 70% głosów. We wspomnianym już pow. kutnowskim ich przewaga nad lewicą ludową była dziewięciokrotna. Piastowcy mieli też nieznaczną większość absolutną w gm. Plecka Dąbrowa, w gminach zaś Oporów i Wojszyce opowiedziało się za nimi 40—50% głosujących.

Zależność podobna do tej, jaka zachodziła pomiędzy głosami oddanymi na listy „Wyzwolenia” i PPS, wystąpiła — chociaż słabiej — między poparciem wyborczym okazanym obu ugrupowaniom prawicy ludowej oraz blokowi nacjonalistyczno-klerykalnemu²⁸, co przemawia za tym, że obie strony opierały się na sympatiach mniej więcej jednakowej klienteli, wykazującej tendencje nacjonalistyczne i w znacznym stopniu zachowawcze. Zjawisko to poniekąd służyć może do wyjaśnienia przyczyn, z powodu których oba ugrupowania prawicy ludowej zawierały wówczas incydentalne sojusze wyborcze z blokiem nacjonalistyczno-

²⁸ Współczynniki korelacji rangowej pomiędzy odsetkami głosów oddanych na listy bloku prawicowego oraz wspomnianych ugrupowań ludowych równają się: dla obu stref rolniczych łącznie $-0,577$, a dla strefy wielkiego rolnictwa $-0,821$.

-klerykalnym. Zbieżność taka sugeruje również, iż w owych trzech okręgach wyborczych, gdzie żadne z obu ugrupowań prawicy ludowej nie zgłosiło swojej listy, co najmniej część jej potencjalnej klienteli wyborczej poparła kandydatów bloku prawicowego.

Najzupełniej nikłe i nawet nieporównywalne z PPS-owskimi okazały się na wsi wpływy centrowego stronnictwa robotniczego, NZR. Jedyne zasługujące na uwagę skupisko jego zwolenników znajdowało się w pow. kutnowskim, z czego $\frac{2}{3}$ przypadało na gminy Oporów, Wojszyce i Krzyżanówek. W strefie drobnego rolnictwa NZR uzyskał nieco większe poparcie jedynie w gm. Gortatowice (pow. Rawa) oraz Skierniewka (pow. Skierniewice). W ani jednym wypadku nie przekroczyło ono jednak 20% głosujących w danej gminie. Nieznacznemu odsetkowi ludności żydowskiej na terenach wiejskich (tab. 1) odpowiadają niskie odsetki głosów zebranych przez listy żydowskie. Natomiast niemiecka lista Ewangelickiego Związku Ludowego skupiła w powiatach Lipno i Rypin łącznie 14,8% głosów, w tym w gminach Bobrowniki i Kłokock głosowało na nią 40—50% wyborców, zaś w gm. Osówka ponad 30%. Niemieckie Stronnictwo Ludowe zebrało w pow. gostynińskim 9,9% głosów, w tym w gm. Czermno ponad 40%.

Wyniki głosowania na terenach wiejskich dają pewien obraz ogólnego układu sił. Kandydatów wszystkich odcieni ruchu ludowego poparło łącznie 26,6% wyborców, z czego wynika, że co czwarty mieszkaniec wsi odczuwał odrębność interesów chłopskich. Wśród wyborców, którzy opowiedzieli się za listami ludowymi, na każdym stu głosujących na kandydatów „Wyzwolenia” przypadało 42 sympatyków prawicy ludowej, w tym 21 „piastowców”. Proporcja ta w strefie drobnego rolnictwa ulegała przesunięciu na niekorzyść „wyzwoleńców”, tu bowiem każdym ich stu wyborcom przeciwstawiało się już 55 głosujących na jedną z dwóch list konkurencyjnych, w tym 39 popierających „Piasta”. Z uwagi jednak na przewagę organizacyjną lewicy chłopskiej, która wcześniej rozwinęła na terenie województwa pracę organizacyjną (wcześniej się też zorganizowała w stronnictwo polityczne) i ogarnęła nią całe województwo, czego o rywalach powiedzieć nie można, powyższe wyniki należy interpretować jedynie z dużymi ograniczeniami i zastrzeżeniami. W trzech bowiem okręgach wyborczych sympatycy ruchu ludowego nie mieli możliwości dokonania wyboru pomiędzy jego prawicą a lewicą i musieli decydować się bądź na poparcie kandydatów „Wyzwolenia”, bądź też oddać swe głosy rzecznikom prawicy nacjonalistycznej. Zatem rzeczywisty układ sił w ruchu ludowym był jeszcze mniej pomyślny dla „Wyzwolenia”, niż na to wskazywały same wyniki głosowania. Tam bowiem, gdzie wyborcy stanęli przed alternatywą, którą z dwóch list ludowych poprzeć, na każde 100 głosów opowiadających się za „wy-

zwolencami” przypadało już 69 oddanych na kandydatów ludowej prawicy, w tym 33 na „piastowców”.

Główna linia walki wyborczej przebiegała w społeczeństwie polskim — jak to już podkreślano — między obozem nacjonalistycznej prawicy, która występowała z kilku zblokowanymi między sobą listami, a umiarkowaną lewicą, reprezentowaną przez listy PPS, PSL „Wyzwolenie” i inteligencji postępowej. Wyniki głosowania na listy polskie, co w ówczesnych warunkach pokrywało się z wynikami głosowania ludności polskiej, pozwalają dostrzec zarysowany w ten sposób układ sił. Na terenach wiejskich województwa na każdych 100 sympatyków prawicy przypadało 42 jej przeciwników, w tym w strefie wielkiego rolnictwa 70, w strefie drobnego rolnictwa 30 i w regionie podwarszawskim 31. Jeśli zaś uwzględnimy okoliczność, że listy centrowe były na tym terenie pod wielu względami zbliżone do zblokowanej prawicy, wówczas okaże się, iż na 100 opowiadających się za prawicą i prawym centrum przypadało tylko 37 zwolenników umiarkowanej lewicy. Stosunek sił był dla niej najbardziej pomyślny w strefie wielkiego rolnictwa (59 na 100), najmniej zaś wygodny w strefie drobnego rolnictwa (26 na 100). W regionie podstołecznym wyrażał się proporcją 31:100. Na tle tego obrazu szerokiego poparcia udzielonego siłom wstecznym wyróżniały się powiaty Lipno, Rypin i Sierpc, w których na 100 głosujących na listy prawicy przypadało 221 głosów oddanych na kandydatów umiarkowanej lewicy; nawet przy poprawce na licznych tu zwolenników prawego centrum przewaga lewicy wyrażała się jeszcze 139 głosami na 100 przeciwników.

Wspomniany już kilkakrotnie konformizm postaw społeczności wiejskiej sprawiał, iż gminy wiejskie były wewnętrznie pod względem politycznym słabo zróżnicowane, prawie w każdej z nich jedno z ugrupowań politycznych korzystało z poparcia absolutnej większości wyborców. Spośród 284 gmin wiejskich w 247 (87,0%) jedna z list taką większość uzyskała, przy czym w 155 (54,4%) wynosiła ona 70% i więcej. Stosunkowo największe jeszcze zróżnicowanie postaw występowało w strefie wielkiego rolnictwa, gdzie wskaźniki te kształtowały się na poziomie 79,1% i 42,6%, najmniejsze zaś w regionie podstołecznym (wskaźniki 92,7% i 80,5%).

W miastach i miasteczkach województwa od $\frac{1}{4}$ do ponad $\frac{1}{3}$ głosujących poparło kandydatów list żydowskich i niemieckich. Dlatego wyniki głosowania na tych terenach województwa (tab. 8 i 9) są nie dość przejrzyste, wyrażone zaś w odsetkach mogą nawet w pewnej mierze prowadzić do mylnych wniosków. Dopiero wyodrębnienie głosów oddanych na listy polskie i zbadanie proporcji między nimi zachodzących (tab. 10) może stanowić poprawny punkt wyjścia do dalszych rozważań.

W obrębie głosów oddanych na listy polskie blok nacjonalistyczno-klerykalny uzyskał większość absolutną we wszystkich czterech miejskich regionach ekonomicznych. Największą przewagę nad innymi listami miał w miastach strefy drobnego rolnictwa, gdzie opowiedziało się za nim $\frac{4}{5}$ polskich wyborców. Na drugim pod tym względem miejscu znalazł się region podstołeczny, w którym $\frac{3}{4}$ polskich elektorów poparło nacjonalistyczną prawicę. Jeśli na terenach wiejskich lista partyjna Związku Ludowo-Narodowego skupiła 93,9% głosów całego obozu prawicowego, to w aglomeracjach miejskich tylko 56,1%. Tu zatem owe przeróżne formalnie bezpartyjne listy odegrały poważną rolę w zje-

Ilość gmin wiejskich, w których w wyborach sejmowych 1919 r.

	Lista	% głosów		0	0—10	10—20
		a	b			
Strefa wielkiego rolnictwa	Blok	49,1	49,1	—	7	7
	„Wyzwolenie”	23,6	23,6	4	46	16
	„Piast”	2,4	20,1	1	3	1
	PZL	7,6	11,9	3	20	11
	PPS	10,4	10,4	14	61	15
	NZR	0,5	4,5	1	8	2
	Rep. Kom. Wyb. Niemiecka	0,4 3,5	1,5 10,1	4 3	20 17	2 13
strefa drobnego rolnictwa	Blok	67,5	67,5	—	1	4
	„Wyzwolenie”	16,0	16,0	12	52	22
	„Piast”	6,2	15,0	1	31	7
	PZL	2,6	7,8	12	22	2
	PPS	4,2	4,2	17	82	21
	NZR	0,3	1,0	28	21	1
	Niemiecka	0,9	9,9	—	7	3
region podstołeczny	Blok	74,1	74,1	—	—	—
	„Wyzwolenie”	15,3	15,3	—	27	6
	PPS	7,4	7,4	1	29	4
województwo	Blok	61,8	61,8	—	8	11
	„Wyzwolenie”	18,1	18,1	16	125	44
	„Piast”	3,8	15,7	2	34	8
	PZL	4,1	10,3	15	42	13
	PPS	7,0	7,0	32	172	40
	Niemiecka	1,7	7,6	3	24	16
	NZR	0,9	2,0	29	29	3
	Rep. Kom. Wyb.	0,1	1,5	4	20	2

a — na terenie regionu województwa; b — na terenie, gdzie lista została ogłoszona.

dnaniu wyborców na rzecz bloku prawicowego. Wśród nich nieco bardziej określone oblicze miała zgłoszona w VI okręgu wyborczym lista „Polskie Organizacje Narodowo-Chrześcijańskie”, która reprezentowała tendencje wyraźnie zachowawcze i klerykalne. Jej oddziaływanie było wyłącznie lokalne, ograniczone do Płocka, gdzie opowiedziało się za nią 93,5% wszystkich wyborców prawicowych. Na ogół prawica miała liczniejszych zwolenników w małych miastach i miasteczkach, gdzie nie było skupisk robotniczych, niż w większych miastach. Wyjątek pod tym względem stanowiła Mława (96,5%) i Pruszków (77,6%). Spośród

Tabela 7

poszczególne listy uzyskały odpowiedni % głosów

20—30	30—40	40—50	50—60	60—70	70—80	80—90	90—100	ogółem	z nich większość		ilość gmin z nie zgł. listą
									absol.	wzgl.	
19	18	12	6	14	13	11	8	115	51	11	—
7	7	6	9	8	9	3	—	115	29	5	—
2	1	2	1	—	—	—	—	11	1	2	104
1	2	—	1	2	5	—	—	45	8	1	70
14	6	4	1	—	—	—	—	115	1	4	—
—	—	—	—	—	—	—	—	11	—	—	104
—	—	—	—	—	—	—	—	26	—	—	89
6	1	2	—	—	—	—	—	42	—	1	73
7	5	7	22	14	23	21	24	128	104	1	—
17	11	5	6	1	1	1	—	128	9	2	—
1	2	4	—	2	1	1	—	50	4	5	78
3	1	2	—	—	1	—	—	43	1	1	85
7	1	—	—	—	—	—	—	128	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	50	—	—	78
1	—	1	—	—	—	—	—	12	—	1	116
3	1	3	1	1	13	7	12	41	34	2	—
2	1	1	—	3	1	—	—	41	4	1	—
7	—	—	—	—	—	—	—	41	—	—	—
29	24	22	29	29	49	39	44	284	190	14	—
26	19	12	15	12	11	4	—	284	42	8	—
3	3	6	1	2	1	1	—	61	5	7	223
4	3	2	1	2	6	—	—	88	9	2	196
28	7	4	1	—	—	—	—	284	1	4	—
7	1	3	—	—	—	—	—	54	—	2	230
—	—	—	—	—	—	—	—	61	—	—	223
—	—	—	—	—	—	—	—	26	—	—	258

Wyniki
w aglomeracjach miejskich woj. warszawskiego
(w liczbach)

Wyszczególnienie	Związek list prawicowych					
	ogółem	Związek Ludowo-Narodowy	Narodowy Komitet i inne bez wyraźnej nazwy	Zjednoczenie Narodowe	Grupy chrześ.-demokr.	Komitety włośc., robotniczo-włośc. i robotn.
Strefa wielkiego rolnictwa	15 184	6 575	574	—	3 125	4 910
w tym: Płock	3 209	85	3	—	3 121	—
strefa drobnego rolnictwa	29 324	19 161	4 266	2 875	—	3 022
w tym: Mława	4 076	4 063	—	—	—	13
Łowicz	2 419	44	1 184	3	—	1 188
Skierniewice	2 425	22	2 321	—	—	82
region włocławsko-kutnowski	15 875	4 539	3 827	—	—	7 509
w tym: Włocławek	8 559	—	3 195	—	—	5 364
Kutno	2 298	2 298	—	—	—	—
region podstołeczny	17 176	13 211	2 633	—	—	1 332
w tym: Żyrardów	4 473	3 726	—	—	—	747
Pruszków	2 365	2 362	—	—	—	3
województwo	77 559	43 486	11 300	2 875	3 125	16 773

Źródło: L. Krzywicki, Statystyka wyborów, s. 12—14, 18—22, 28—30, 32—33. Głosy (wspólna Polskiego Zjednoczenia Ludowego i Narodowego Związku Robotniczego) zaliczono

większych miast województwa najmniejsze były wpływy prawicy w Płocku (42,7⁰/o).

Głównym i niemal jedynym prawie przeciwnikiem prawicy w miastach była PPS. Jakkolwiek okazała się tu 2,5-krotnie silniejsza niż na wsi, nigdzie jednak nie potrafiła zebrać większej od swego rywala ilości głosów, czy chociażby mu dorównać. Spośród miejskich regionów ekonomicznych miała najsilniejszą pozycję w regionie włocławsko-kutnowskim (24,0⁰/o), najsłabszą w strefie drobnego rolnictwa (13,1⁰/o). Poparcie udzielone jej w poszczególnych miejscowościach było jeszcze bardziej nierównomierne, niżby wynikać to mogło z przytoczonych wskaźników. Jeśli bowiem w swych głównych bastionach — Płocku, Kutnie i Żyrardowie — uzyskała poparcie przeszło 1/4 polskich wyborców, to w kilku miastach powiatowych ilość opowiadających się za nią nie dochodziła nawet do stu osób (Radzymin, Maków, Przasnysz, Rawa, Nieszawa, Lipno). Sądzić można, iż za socjalistami opowiedzieli się niemal wyłącznie robotnicy²⁹. Chyba co drugi z nich poparł listę PPS.

²⁹ Współczynnik korelacji rangowej pomiędzy odsetkiem robotników w regionach ekonomicznych (tab. 2) i odsetkiem głosów oddanych na listę PPS równa się +0,800.

Tabela 8

głosowania
w wyborach sejmowych 1919 r.
absolutnych)

Polskie Zjedno- czenie Ludowe	PSL „Piast”	PSL „Wyzwo- lenie”	NZR	PPS	Rep. Kom. Wyb.	Listy żydowskie	Listy niemieckie	Listy luźne
4	—	1 983	3 204	5 794	186	13 536	524	223
—	—	61	1 326	2 768	—	2 927	—	144
407	226	716	873	4 747	—	20 967	271	2
5	—	16	—	126	—	1 790	—	—
—	7	123	9	1 452	—	1 383	—	—
—	—	43	864	359	—	1 054	—	—
—	152	417	716	6 057	921	9 073	36	1 134
—	—	15	—	2 529	749	3 552	—	19
—	23	53	32	1 269	—	2 614	36	—
—	—	616	—	5 094	—	5 946	—	5
—	—	24	—	2 429	—	483	—	1
—	—	11	—	673	—	186	—	1
411	378	3 732	4 793	21 692	1 107	49 522	831	1 364

oddane w miastach okręgu wyborczego VI (pow. Płock, Płońsk i Sierpc) na listę nr 5 w całości na rzecz NZR.

Konkurujący w środowisku robotniczym z tą partią NZR zdołał wprawdzie uzyskać w miastach poparcie kilkunastokrotnie większe aniżeli wśród wyborców wiejskich (4,3% i 0,3%), jednak i tu okazał się w skali województwa ugrupowaniem o wpływach niewielkich, 4,5-krotnie mniejszych od swego socjalistycznego rywala. Jedynie w niektórych miastach strefy wielkiego rolnictwa reprezentował pewną siłę³⁰. W największej aglomeracji miejskiej tego regionu, w Płocku, NZR poparło 17,7% wyborców, co równało się 2/5 tamtejszych sympatyków PPS. Raciąż zaś (miasto łącznie z gminą wiejską tej nazwy) był chyba jedyną miejscowością, w której NZR uzyskał dziewięciokrotną przewagę nad swym robotniczym rywalem³¹. Niemal wszystkie głosy oddane na NZR w re-

³⁰ Ilość głosów oddanych w aglomeracjach miejskich okręgu VI (pow. Płock, Płońsk i Sierpc) na NZR można w pewnej mierze kwestionować. Te bowiem 3204 głosy padły na wspólną listę NZR i PZL; niewykluczone więc, iż część wyborców, głosując na tę wspólną listę, chciała opowiedzieć się za PZL.

³¹ Przypadek z Raciążem jest o tyle niejasny, iż dotyczy głosów oddanych na tę wspólną listę (zob. przyp. 30). Biorąc pod uwagę częściowo rolniczy charakter Raciąża, możemy przypuszczać, iż w ogólnej ilości oddanych głosów są również głosy związane z PZL.

Tabela 9

Wyniki głosowania

w aglomeracjach miejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1919 r. (w % o/o)

	Związek list prawicowych	Polskie Zjednoczenie Ludowe	PSL „Piast”	PSL „Wyzwolenie”	NZR	PPS	Rep. Kom. Wyb.	syjonści	ortodoksi żyd.	rolnicy	inne listy żyd.	Bund	Polscy Syjon	Listy niemieckie	Listy luźne
Strefa wielkiego rolnictwa	37,4	—	—	4,9	7,9	14,3	0,4	17,0	8,7	1,5	4,5	0,7	0,9	1,3	0,5
w tym: Płock	30,8	—	—	0,6	12,7	26,5	—	28,0	—	—	—	—	—	—	1,4
strefa drobnego rolnictwa	51,0	0,7	0,4	1,3	1,5	8,2	—	14,4	7,9	11,2	0,1	0,4	2,4	0,5	—
w tym: Mława	67,8	0,1	—	0,2	—	2,1	—	12,7	14,9	0,5	—	—	1,7	—	—
Łowicz	44,9	—	0,1	2,3	0,2	26,9	—	18,6	—	—	—	—	7,0	—	—
Skierzwice	51,1	—	—	0,9	18,2	7,6	—	22,2	—	—	—	—	—	—	—
region włocławsko-kutnowski	46,2	—	0,4	1,2	2,1	17,6	2,7	15,9	2,6	2,1	0,6	3,4	1,8	0,1	3,3
w tym: Włocławek	55,5	—	—	0,1	—	16,4	4,9	11,3	3,6	1,1	—	3,3	3,7	—	0,1
Kutno	36,3	—	0,4	0,8	0,5	20,1	—	23,6	—	10,6	—	7,1	—	0,6	—
region podstołeczny	59,6	—	—	2,1	—	17,7	—	5,6	—	13,7	—	—	1,3	—	—
w tym: Żyrardów	60,4	—	—	0,3	—	32,8	—	4,2	—	2,3	—	—	—	—	—
Pruszków	73,1	—	—	0,4	—	20,8	—	5,5	—	0,2	—	—	—	—	—
województwo	48,0	0,3	0,2	2,3	3,0	13,4	0,7	13,8	5,6	7,3	1,3	1,0	1,7	0,5	0,9

Tabela 10

Stosunek głosów oddanych na ugrupowania polskie w aglomeracjach miejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1919 r. (w %/0)

Wyszczególnienie	Związek list prawicowych	PZL i „Piast”	PSL „Wyzwolenie”	NZR	PPS	Rep. Kom. Wyb.	Listy luźne
Strefa wielkiego rolnictwa	57,0	—	7,4	12,3	21,8	0,7	0,8
w tym: Płock	42,7	—	0,8	17,7	36,9	—	1,9
strefa drobnego rolnictwa	80,8	1,7	2,0	2,4	13,1	—	—
w tym: Mława	96,5	0,1	0,4	—	3,0	—	—
Łowicz	60,3	0,2	3,1	0,2	36,2	—	—
Skierniewice	65,7	—	1,2	23,4	9,7	—	—
region włocławsko-kutnowski	62,8	0,6	1,7	2,8	24,0	3,6	4,5
w tym: Włocławek	72,1	—	0,1	—	21,3	6,3	0,2
Kutno	62,5	0,7	1,4	0,9	34,5	—	—
region podstołeczny	75,0	—	2,7	—	22,3	—	—
w tym: Żyrardów	64,6	—	0,3	—	35,1	—	—
Pruszków	77,6	—	0,3	—	22,1	—	—
województwo	69,9	0,7	3,4	4,3	19,5	1,0	1,2

Z r ó d ł o: tabela 8.

gionie włocławsko-kutnowskim przypadają na Żychlin (pow. Kutno), gdzie stanowiły 14,8% wszystkich głosów ważnych, gdy PPS mogła się tu wykazać 30,9%. Z miast strefy drobnego rolnictwa podobna sytuacja była w Skierniewicach.

Ruch ludowy znalazł nielicznych sympatyków również w aglomeracjach miejskich, przede wszystkim mniejszych. Większe poparcie uzyskała tu jego lewica. Zwolennikami list ludowych mogli być chłopci zamieszkali w osiedlach miejskich (tab. 2). Na listę „Wyzwolenia”, sądzić można, głosowała tu ponadto radykalna i demokratyczna inteligencja bądź jej część z braku własnej listy kandydatów³², listę taką zgłoszono bowiem jedynie w okręgu wyborczym VII pod nazwą: Republikański

³² Przemawia za tym fakt, iż w aglomeracjach miejskich regionu włocławsko-kutnowskiego, gdzie częściowo tylko (na terenie pow. Włocławek) w walce wyborczej wzięła udział lista inteligentka, odsetek głosów oddanych na „Wyzwolenie” jest najniższy ze wszystkich regionów ekonomicznych (1,7%); w samym Włocławku spadł do 0,1%. Tak niskiego wskaźnika nie odnotowano w żadnym innym większym mieście województwa.

Komitet Wyborczy. Osiągnięte przezeń wyniki wskazywały na to, że w aglomeracjach miejskich pow. włocławskiego miał on poparcie większości inteligencji, co było jednak zjawiskiem raczej lokalnym. Jeśli bowiem w miastach tego powiatu RKW uzyskał 4,1% głosów ważnych, to już w miasteczkach sąsiedniego pow. nieszawskiego opowiedziało się za nim tylko 2,9% głosujących.

Mimo braku doświadczenia wyborczego u ludności interesy czy grupy lokalne nie doszły w wyborach do głosu, o czym świadczy druzgocąca klęska wszelkich list dzikich. Jedynym wyjątkiem w VII okręgu wyborczym była „Lista miasta Kowala” (1473 głosy), którą w samym mieście poparło 85,2% polskich wyborców, w gminie wiejskiej tejże nazwy zaś 26,4%.

W aglomeracjach miejskich województwa na 100 zwolenników bloku nacjonalistyczno-klerykalnego przypadało zatem sympatyków umiarkowanej lewicy: w strefie wielkiego rolnictwa — 52, w strefie drobnego rolnictwa — 19, w regionie włocławsko-kutnowskim — 46, w podstołecznym — 33, średnio zaś w województwie — 34. Na każdym 100 wyborców opowiadających się za prawicą i prawym centrum przypadało odpowiednio 42, 18, 44, 33 i 32 sympatyków umiarkowanej lewicy. Na ogół zatem środowiska miejskie, zwłaszcza drobnomieszczańskie, okazały się bardziej wsteczne politycznie aniżeli ludność wiejska.

Sukcesy bloku nacjonalistyczno-klerykalnego na wsi i w mieście były w znacznej mierze rezultatem atmosfery pierwszych miesięcy niepodległości. Powszechna radość z niedawno odzyskanej niepodległości przyniosła bowiem wraz z oczywistym i zrozumiałym podnieceniem — w najlepszym tego słowa znaczeniu — patriotycznym również, nie bez świadomego w tym udziału kierowniczych sfer burżuazji i ziemiaństwa, i takie nastroje chwili, jak szowinizm czy złudzenia solidarystyczne. One to głosującym wciskały do rąk kartki wyborcze list zablokowanej prawicy. Z kolei lęk przed zapowiadanymi przez umiarkowaną lewicę reformami społecznymi, wyolbrzymianymi przez jej politycznych i klasowych przeciwników, dodatkowo mobilizował przede wszystkim drobnomieszczaństwo, zwłaszcza z małych miasteczek, do intensywnego udziału w akcji wyborczej i opowiedzenia się po stronie prawicy, dla której, chyba z tego właśnie powodu, wyniki głosowania w aglomeracjach miejskich wypadły nieco pomyślniej niż w gminach wiejskich. Klimat psychologiczny, w którym toczyła się cała kampania wyborcza, owa walka dwóch obozów o oblicze państwa i narodu, sprawił, iż masowo głosowano jedynie na listy głównych antagonistów nie tyle w imię aprobaty ich programów, ile dla zademonstrowania swej wrogości w stosunku do przeciwstawnych propozycji modelowych. Tego rodzaju reakcje i rozumowania zrodziły porażkę (PZL), czy nawet kompletną klęskę (NZR) list

centrowych. Sam zaś akt wyborczy nie dostarczył w tej atmosferze obrazu układu sił politycznych, lecz przekształcił się w swego rodzaju plebiscyt, w którym głosujący wyrażali głównie swe preferencje dla jednego z dwóch walczących o prymat obozów politycznych, a pozostawiali na uboczu swój szczegółowy punkt widzenia.

Czynnik organizacyjny dodatkowo wzmacniał pomysłą dla prawicy koniunkturę. Agitacja na rzecz list bloku znajdowała na wsi oparcie zarówno w licznie rozsianych po województwie dworkach i dworach ziemiańskich, jak i w wielu plebaniach, w miastach zaś nadto w przeróżnych organizacjach kościelnych i przykościelnych. Jedno tylko „Wyzwolenie” mogło temu przeciwstawić jaką taką sieć organizacyjną, której najliczniejszymi punktami terenowymi była znaczna część straży pożarnych (z ich remizami). W ostatnich latach wojny powstały one na wsiach jako parawan dla działalności Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) i związanej z nią lewicy ludowej. Chyba również i dzięki temu „Wyzwolenie” zajęło w wyborach drugie miejsce po bloku prawicowym.

Skromne wyniki, jakie w wyborach uzyskała PPS, w połączeniu z brakiem rezonansu społecznego dla proklamowanego przez lewicę rewolucyjną bojkotu wyborów, mogą się z perspektywy lat wydawać zjawiskiem zaskakującym. Wszak wybory odbywały się w okresie silnego napięcia społeczno-politycznego czy raczej dużych nadziei rozbudzonych niepodległością. Tymczasem ani chłopci, ani zwłaszcza robotnicy nie zareagowali na to w logiczny — jak by się wydawało — sposób, lecz z małymi wyjątkami potwierdzili wyraźnie prawicowy układ sił. Wybory, które odbyły się w okresie powstawania w województwie rad delegatów robotniczych, nie przyniosły nawet w miejscowościach, gdzie rady już istniały (np. Żyrardów, Płock, Pruszków), zdecydowanego zwrotu na lewo. Wykazały raczej pewną bierność (słaba frekwencja) i dezorientację polityczną znacznej części świata pracy najemnej. Listopadowy kryzys starych struktur władzy wywarł — jak się okazało — dość ograniczony wpływ na postawy robotniczych wyborców, zwłaszcza na wsi. Robotnicy, żyjąc w społeczeństwie i będąc jego częścią składową, ulegali również nastrojom tego społeczeństwa, które były — zgodnie z ogólnymi prawidłowościami rozwoju społecznego — przede wszystkim nastrojami klasy panującej. Dawali się tym łatwiej owym nastrojom ujarzmić, im mniej liczni byli w społeczeństwie, im słabiej zorganizowani, im mniej odczuwali w danym momencie swą obiektywną ważność dla tego społeczeństwa. Wybory odbyły się w chwili, kiedy niewielki zręszta przemysł województwa był bądź zniszczony, bądź unieruchomiony, dziesiątki zaś tysięcy robotników przebywały jeszcze na robotach w Niemczech bądź nie zdążyły powrócić z objętej rewolucją Rosji. Niemal wszędzie bra-

kowało proletariatowi organizacji. Komitety PPS (poza kilku miejscowościami) dopiero powstawały, komórki organizacyjne KPRP były jeszcze rzadziej rozsiane w terenie, a związki zawodowe dopiero — i tylko gdzieś — stawiały pierwsze kroki³³. Elementy proletariackie potrafiły się więc wyrwać spod ogólnej atmosfery drobnomieszczańskiej jedynie tam, gdzie były liczebnie silniejsze, terenowo bardziej zwarte i miały za sobą tradycję organizacji proletariackiej.

Jeśli łącznie w miastach i wsiach województwa na każdym 100 głosujących na listy prawicowe przypadało 41 wyborców popierających kandydatów umiarkowanej lewicy, to na pozostałym terenie b. Królestwa — poza wyraźnie odbiegającymi od pozostałych rejonów pod względem składu społecznego Warszawą i Łodzią — ilość ta wzrastała do 73³⁴. Analogiczne wskaźniki obliczone w stosunku do głosów oddanych na blok i trzy zbliżone do niego ugrupowania (PZL, PSL „Piast”, NZR) wynosiły 37 i 60.

Świadczyło to o stosunkowo szerszych niż gdzie indziej wpływach prawicy społecznej, co było m. in. następstwem zacofanej struktury gospodarczej terenu (niski stopień uprzemysłowienia) oraz bezpośredniego oddziaływania nań położonej w środku województwa Warszawy, w której mieściły się sztaby partyjne prawicy, połączone silniejszymi niż gdzie indziej niemi stosunków rodzinno-towarzyskich i politycznych z sąsiednimi terenami.

Dalszy rozwój wydarzeń, przede wszystkim zaś walki klasowej, miał sprawdzić trwałość układu sił, jaki zarysowały styczniowe wybory sejmowe 1919 r.

III. Wybory sejmowe w listopadzie 1922 r.

W niespełna cztery lata po wyborach sejmowych 1919 r. odbyła się kolejna ogólnokrajowa konsultacja polityczna. Obywatele Polski mający ukończony 21 rok życia mieli 5 listopada 1922 r. wybrać swoich przedsta-

³³ Tak np. w dniu wyborów istniały oddziały lewicowego klasowego Związku Zawodowego Robotników i Robotnic Przemysłu Metalowego jedynie we Włocławku (zał. maj 1916 r.), Pruszkowie (zał. grudzień 1918 r.), Żyrardowie (zał. styczeń 1919 r.) i Krośniewicach (pow. Kutno). Organizacja zawodowa włóknarzy powstała w Żyrardowie dopiero w marcu 1919 r. W kilku miejscowościach powstały w okresie do końca stycznia 1919 r. lokalne związki robotników budowlanych bądź związki ogólnozawodowe. Sprawozdanie z Czwartego Zjazdu Związku Zawodowego Robotników i Robotnic Przemysłu Metalowego, odbytego w dniach 8, 9 i 10 maja 1919 r. w Łodzi, Warszawa 1919, s. 11, 19, 20; A. Szczerkowski, Sprawozdanie z 4-go Zjazdu delegatów (1-go Ogólnokrajowego) Związku Zawodowego Robotników i Robotnic Przemysłu Włóknistego w Polsce, odbytego w Łodzi w dniach 23 i 24 listopada 1919 r., Łódź 1920, s. 30.

³⁴ Por. na ten temat uwagi o sytuacji: H. Jabłoński, *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej 1918—1919*, Warszawa 1962, s. 227, 239.

wicieli do sejmu. Uchwalona na krótko przedtem nowa ordynacja wyborcza w zasadzie nie zmieniła ani prawa wyborczego, ani systemu 5-przymiotnikowych wyborów³⁵. Zabrakło w niej natomiast instytucji związku list, której miejsce zajęła instytucja partyjnych list ogólnokrajowych (list państwowych), co miało zapobiec zgłaszaniu drobnych list lokalnych, w konsekwencji zatem zapobiec daleko posuniętemu rozstrzeleniu głosów i preferować wielkie ugrupowania polityczne. Z 64 sejmowych okręgów wyborczych, na które została podzielona Polska, 6 objęło woj. warszawskie³⁶.

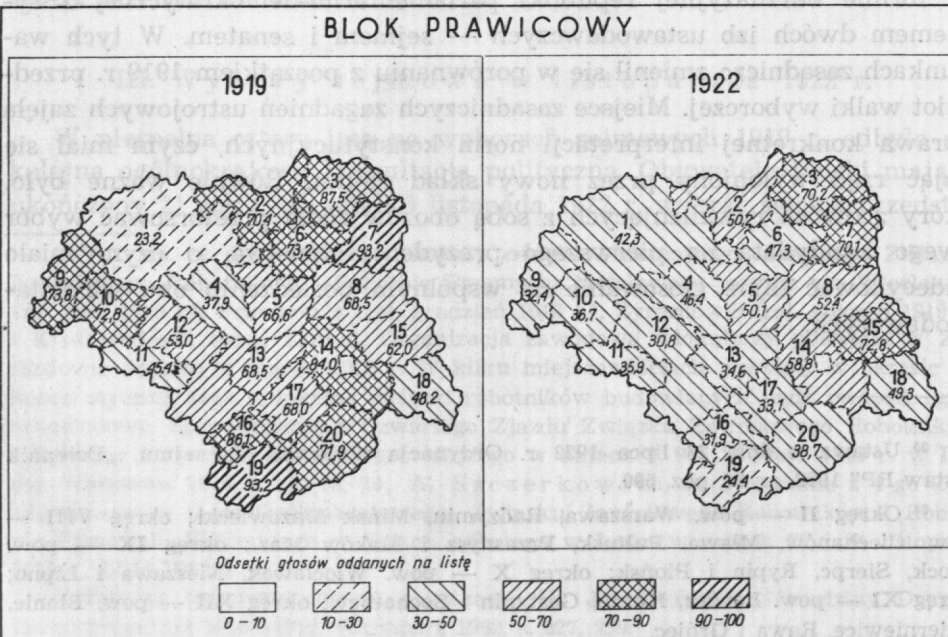
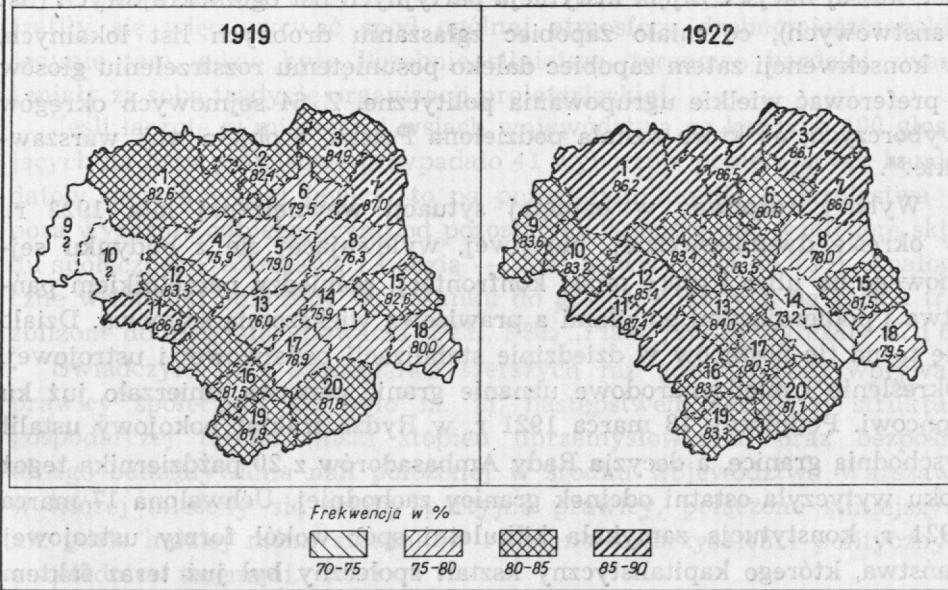
Wybory rozpisano w napiętej sytuacji wewnętrznej lata 1922 r., w okresie dwumiesięcznej, burzliwej, wylewającej się z budynku sejmowego na ulice i place miast konfrontacji pomiędzy naczelnikiem państwa i popierającymi go siłami a prawicową większością sejmową. Działo się to na tle postępów w dziedzinie stabilizacji państwowej i ustrojowej. Określenie i międzynarodowe uznanie granic państwa zmierzało już ku końcowi. Podpisany 18 marca 1921 r. w Rydze traktat pokojowy ustalił wschodnią granicę, a decyzja Rady Ambasadorów z 20 października tegoż roku wytyczyła ostatni odcinek granicy zachodniej. Uchwalona 17 marca 1921 r. konstytucja zamykała kilkuletni spór wokół formy ustrojowej państwa, którego kapitalistyczny kształt społeczny był już teraz faktem nie kwestionowanym. Konstytucja wyrażała w swych realnych treściach krajowy układ sił klasowych i stabilizowała ustrój młodego państwa w formie burżuazyjnej republiki parlamentarno-demokratycznej z systemem dwóch izb ustawodawczych — sejmem i senatem. W tych warunkach zasadniczo zmienił się w porównaniu z początkiem 1919 r. przedmiot walki wyborczej. Miejsce zasadniczych zagadnień ustrojowych zajęła sprawa konkretnej interpretacji norm konstytucyjnych, czym miał się zająć rząd wyłoniony przez nowy skład sejmu. Równie ważne było, który z dwóch rywalizujących z sobą obozów zdoła przeforsować wybór swego kandydata na pierwszego prezydenta państwa, o czym miało zadecydować tajne głosowanie na wspólnym posiedzeniu obu izb ustawodawczych.

³⁵ Ustawa z dnia 28 lipca 1922 r. Ordynacja wyborcza do sejmu, „Dziennik Ustaw RP” 1922, nr 66, poz. 590.

³⁶ Okręg II — pow. Warszawa, Radzymin, Mińsk Mazowiecki; okręg VIII — pow. Ciechanów, Mława, Pułtusk, Przasnysz i Maków Maz.; okręg IX — pow. Płock, Sierpc, Rypin i Płońsk; okręg X — pow. Włocławek, Nieszawa i Lipno; okręg XI — pow. Łowicz, Kutno, Gostynin i Sochaczew; okręg XII — pow. Błonie, Skierniewice, Rawa i Grójec.

TERENY WIEJSKIE

FREKWENCJA WYBORCZA

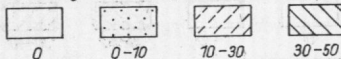
PSL „WYZWOLENIE”

1919

1922

Odsetki głosów oddanych na listę

PPS

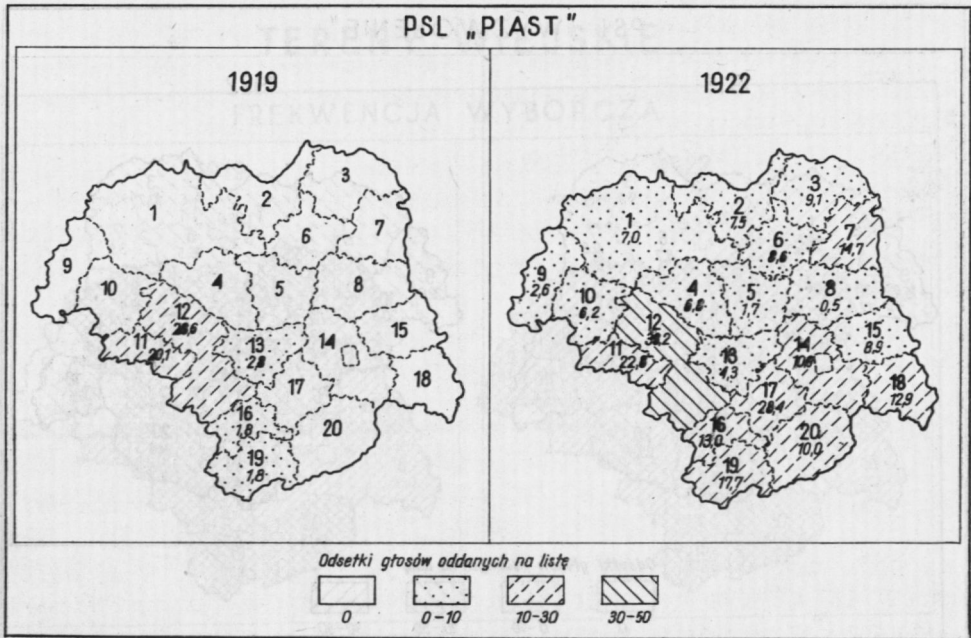
1919

1922

Odsetki głosów oddanych na listę

Objaśnienie znaków — cyframi podanymi tłustą czcionką zaznaczono powiaty: 1 — lipnowski, rypiński i sierpecki, 2 — mławski, 3 — przasnyski, 4 — płocki, 5 — płoński, 6 — ciechanowski, 7 — makowski, 8 — pułtuski, 9 — niezawski, 10 — włocławski, 11 — kutnowski, 12 — gostyniński i łowicki, 13 — sochaczewski, 14 — warszawski, 15 — radzyński, 16 — skierniewicki, 17 — błoński, 18 — mińskomazowiecki, 19 — rawski, 20 — grójecki. Cyfry podane kursywą oznaczają odsetki

a) Listy i programy

Do walki wyborczej przystąpiły na ogół te same kierunki i ugrupowania, które zabiegały o głosy wyborców w 1919 r. Partnerzy ówczesnego bloku prawicowego tym razem utworzyli w skali krajowej blok wyborczy pod nazwą Chrześcijański Związek Jedności Narodowej, którego trzonem było porozumienie Związku Ludowo-Narodowego (endecja), Narodowego Chrześcijańskiego Stronnictwa Pracy (Chrześcijańska Demokracja) oraz Narodowo-Chrześcijańskiego Stronnictwa Ludowego. Akces do tego porozumienia zgłosiło następnie wielkopolskie, zdecydowanie konserwatywne, Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Rolnicze oraz wpływowe organizacje społeczne, jak Narodowa Organizacja Kobiet, Centralne Towarzystwo Rzemieślników Chrześcijan i inne. Blok ten, przez przeciwników przewany w sposób mało dźwięczny „Chjeną”, miał poparcie polityczne i finansowe Związku Ziemiańców oraz niektórych banków i organizacji przemysłowców z ich centralnym stowarzyszeniem, znanym

„Lewiatanem”³⁷. Blok „Chjeny” formułował społecznie niedwuznaczny program klerykalno-solidarystyczny, swym ostrzem zwrócony przeciwko zdobyczom socjalnym klasy robotniczej, a swój cel polityczny wyrażał w hasle „udaremnić rządu — — lewicy”³⁸, pod którą rozumiał obóz belwederski. Stosownie do tego wzywał, by głosowali na jego listę „ci wszyscy, którzy chcą Polskę budować w imię ideałów chrześcijańskich, ci wszyscy, którzy chcą jedności narodu, a nie rozbitcia jego na zwalczające się warstwy”³⁹. Blok prawicowy zgłosił swą listę we wszystkich 6 okręgach województwa.

Dawny PZL, który tymczasem zdążył się połączyć ze Zjednoczeniem Narodowym w Narodowe Zjednoczenie Ludowe (NZL), zawarł sojusz wyborczy z galicyjskim Stronnictwem Katolicko-Ludowym oraz z rozmaitymi drobnymi odpryskami miejskimi bloku prawicowego i działaczami mieszczańskimi. Wspólnie zgłoszona we wszystkich okręgach województwa lista Narodowe Zjednoczenie Ludowe „Polskie Centrum” głosiła ogólnikowe a nieraz i mało zrozumiałe dla przeciętnego wyborcy hasła w rodzaju: „konsolidacji wszystkich żywiołów państwowotwórczych, silnego rządu i silnej armii” czy „trwania na straży ideałów chrześcijańskich oraz narodowych w Polsce”⁴⁰.

Drugie z dawnych ugrupowań prawicy ludowej, PSL „Piast”, zdążyło się tymczasem odseparować politycznie od obozu prawicowego, czego widowym dowodem byli kandydujący z jego list znani piąsudczycy w rodzaju Bogusława Miedzińskiego. Lista „Polskie Stronnictwo Ludowe” stanęła do walki wyborczej w całym województwie. Podobnie odsunęło się od obozu prawicy centrowe ugrupowanie robotnicze Narodowa Partia Robotnicza (NPR), która w b. Królestwie była prostą kontynuacją NZR. Narodowa Partia Robotnicza nie zgłosiła swych kandydatów jedynie w okręgu wyborczym II.

Ugrupowania centrowe były w toku obecnej kampanii wyborczej — odmiennie niż w 1919 r. — ostro atakowane przez zjednoczoną prawicę, one zaś z kolei wyraźnie krytykowały jej politykę. Tym razem była to walka o tę samą klientelę wyborczą.

Głównym i najpotężniejszym przeciwnikiem zjednoczonej prawicy pozostały PPS i „Wyzwolenie”. Oba ugrupowania zgłosiły swe odrębne

³⁷ Chrześcijański Związek Jedności Narodowej, „Gazeta Warszawska”, 19 VIII 1922, nr 226, s. 1; W dobie przedwyborczej, tamże, 15 X 1922, nr 281, s. 4; J. Tomaszewski, Cztery dokumenty dotyczące wyborów w Polsce w 1922 r., „Kwartalnik Historyczny” 1958, nr 4, s. 1156; E. Rose, Przed wyborami, „Przegląd Gospodarczy”, 1 XI 1922, nr 21, s. 3; S. Kozicki, Pamiętnik, cz. VII, s. 549. Mnps-odpis w Pracowni Historii Czasopiśmiennictwa XIX i XX w. PAN.

³⁸ W dobie przedwyborczej, „Gazeta Warszawska”, 15 X 1922, nr 281, s. 4.

³⁹ Chrześcijański Związek Jedności Narodowej, tamże, 19 VIII 1922, nr 226, s. 1.

⁴⁰ Cz. G., Idea Centrum, „Głos Warszawy”, 15 X 1922, nr 1, s. 1.

listy we wszystkich 6 okręgach województwa. Program wyborczy socjalistów eksponował reformistyczny pogląd, iż „kartka wyborcza ma rozstrzygnąć, kto ma w Polsce rządzić: lud pracujący czy wyzyskiwacze”, i bez skrupołów wskazywał na obóz zjednoczonej prawicy i kler jako na głównych, wręcz jedynych wrogów. Program domagał się oczywiście szerokiego rozwoju ustawodawstwa socjalnego⁴¹. Podobny punkt widzenia reprezentowali w swych publikacjach „wyzwoleńcy”, dołączając do reformistycznego katalogu postulatów sprawy realizacji uchwalonej już przez sejm reformy rolnej. Inteligencja liberalna i radykalna zgłosiła w okręgach IX i XII listę „Unia Narodowo-Państwowa”. Do walki wyborczej w 4 okręgach (poza okręgami IX i XII) stało wywodzące się z Galicji lewicowe i mocno demagogiczne Chłopskie Stronnictwo Radykalne, wsławione barwną sylwetką swego przywódcy, księdza Eugeniusza Okonia.

Zepchnięta do nielegalności KPRP tym razem powzięła decyzję, by wziąć udział w kampanii wyborczej i przedstawić najszerszym masom swój program, swój punkt widzenia na doraźne i długofalowe zadania świata pracy w Polsce. W tym celu powołała w sierpniu 1922 r. legalną organizację — Związek Proletariatu Miast i Wsi (ZPMiW). Czołowym hasłem jego programu wyborczego była Republika Socjalistyczna, najważniejszymi zaś konkretnymi żądaniami: zupełna wolność polityczna, swoboda słowa i druku, uwolnienie więźniów politycznych oraz zniesienie obowiązujących jeszcze antyrobotniczych artykułów ustawodawstwa państw zaborczych, pełna swoboda organizowania się i strajków dla robotników i pracowników umysłowych; wolność sumienia i oddzielenia kościoła od państwa; jednolita szkoła świecka w języku ojczystym dziecka, bezpłatność nauki dla dzieci robotniczych oraz zaopatrywanie ich na koszt państwa w podręczniki i przybory szkolne, bezpłatne wyżywienie w szkole i wydawanie niezamożnym dzieciom odzieży i obuwia. Mówił też program o walce z drożyzną i bezrobociem oraz o kontroli robotniczej nad działalnością przedsiębiorstw⁴². Ze wszystkich list polskich, jakie brały udział w wyborach, jedynie ZPMiW był systematycznie przez władze szykanowany, jego wydawnictwa konfiskowane, a działacze aresztowani. Jedną z takich szykan było posunięcie Głównej Komisji Wyborczej, narzucające — pod groźbą unieważnienia listy — nazwę: Lista Komunistycznego Związku Proletariatu Miast i Wsi. Przez aresztowanie członków komitetu wyborczego ZPMiW we Włocławku 4 października 1922 r. uniemo-

⁴¹ Do polskiego ludu pracującego, „Robotnik”, 3 IX 1922, nr 240, s. 3.

⁴² Odezwa zaczynająca się od słów: „Wobec rozpisania wyborów —”. Biblioteka Narodowa, Druki ulotne, przedruk: „Nowy Przegląd”, X 1922, nr 5 (reedycja), Warszawa 1957, s. 332—340.

zliwiono⁴³ zgłoszenie listy kandydatów w okręgu X, w pozostałych okręgach województwa lista ZPMiW wzięła udział w wyborach.

Mieszczańskie ugrupowania żydowskie i niemieckie wszędzie wystąpiły ze wspólną listą — Blok Mniejszości Narodowych RP. Poza jego obrębem znalazły się żydowskie stronnictwa socjalistyczne, Bund, Poalej Syjon — rozbita na lewicę i prawicę — oraz żydowscy drobnomieszczańscy demokraci „folkiści”. Bund stanął do walki wyborczej w całym województwie, folkiści we wszystkich okręgach z wyjątkiem plockiego (okr. IX), Poalej Syjon Lewica zgłosiła swych kandydatów jedynie w okręgach IX, X, XI, Poalej Syjon prawica zaś w okręgach II i X⁴⁴.

b) Frekwencja wyborcza

Udział ludności województwa w wyborach sejmowych 1922 r. był dość znaczny, wynosił 81,7% ogółu uprawnionych (tab. 11), zatem o 1,9 punktów przewyższał frekwencję ze stycznia 1919 r. Na ogół wyborcy wiejscy byli nadal aktywniejsi od miejskich, jednak rozpiętość w tym zakresie pomiędzy obu grupami prawie dwukrotnie się zmniejszyła, z przypuszczalnych 7,5 punktów (zob. przyp. 15) do 3,9 punktów. W znacznie też większej ilości powiatów mieszkańcy aglomeracji miejskich intensywniej głosowali od mieszkańców wsi (8 powiatów lub grup powiatów; w 1919 r. — tylko pow. Radzymin i Sochaczew). Na terenie wiejskim pogłębiło się zróżnicowanie frekwencji poszczególnych regionów ekonomicznych; różnica pomiędzy najaktywniejszą strefą wielkiego rolnictwa a regionem podstołecznym równała się 7,6 punktów, pomiędzy zaś rekordowym pod tym względem pow. Kutno (87,4%) i najmniej aktywnym wyborczo pow. warszawskim (73,2%) — 14,2 punktów, co się równało 16,2% wskaźnika maksymalnej frekwencji.

W obrębie powiatów jednego regionu najmniej była zróżnicowana frekwencja w strefie wielkiego rolnictwa (różnica pomiędzy skrajnymi wskaźnikami — 6,6 punktów), najbardziej w strefie drobnego rolnictwa (8,5 punktów), od której nieznacznie tylko odbiegał region podstołeczny (8,3 punktów). Aktywność wyborcza wzrosła — choć nierównomiernie — we wszystkich powiatach strefy wielkiego rolnictwa, najbardziej w pow. Kutno — o 7,3 punktów. W strefie drobnego rolnictwa wyjątkiem był poprzednio rekordowy pow. Maków, w którym frekwencja obniżyła się o 1,0 punkt. Zmniejszyła się też w pow. warszawskim i błońskim regionu podstołecznego.

⁴³ Aresztowanie komitetu wyborczego we Włocławku, tamże, XI/XII 1922, nr 6/7 (reedycja), s. 480.

⁴⁴ Statystyka wyborów do sejmu i senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 r., Warszawa 1926, s. 6—7.

Udział ludności woj. warszawskiego

Powiat	ludność wiejska			
	uprawnionych	głosowało	%	głosów ważnych
Włocławek	29 942	24 900	83,2	24 791
Kutno	31 129	27 206	87,4	27 128
Płock	37 125	30 965	83,4	30 896
Nieszawa	37 466	31 351	83,6	31 302
Płońsk	30 343	25 344	83,5	25 319
Ciechanów	26 911	21 744	80,8	21 712
Lipno, Rypin i Sierpc	93 384	80 484	86,2	80 381
strefa wielkiego rolnictwa	286 300	241 994	84,5	241 529
Mława	33 856	29 272	86,5	29 231
Sochaczew	26 661	22 387	84,0	22 323
Grójec	46 930	38 063	81,1	37 952
Gostynin i Łowicz	69 200	59 097	85,4	58 934
Pułtusk	35 911	28 113	78,0	28 066
Przasnysz	24 154	20 804	86,1	20 767
Rawa	32 110	26 742	83,3	26 680
Maków	23 719	20 399	86,0	20 301
Skierniewice	22 207	18 484	83,2	18 416
Mińsk Mazowiecki	37 048	29 471	79,5	29 341
strefa drobnego rolnictwa	351 796	292 832	83,2	292 011
Warszawa	66 502	48 661	73,2	47 757
Błonie	34 421	27 636	80,3	27 406
Radzymin	28 622	23 331	81,5	23 132
region podstołeczny	129 545	99 628	76,9	98 295
województwo	767 641	634 454	82,6	631 835

Źródło: Statystyka wyborów do sejmu i senatu, s. 16, 21—26. Gminę Zychlin (pow.

Za tymi zmianami kryły się przypuszczalnie znacznie większe, a przeciwstawne sobie tendencje rozwoju aktywności wyborczej różnych klas, warstw i grup ludności. Tak więc w strefie wielkiego rolnictwa frekwencja zwiększyła się odwrotnie proporcjonalnie do aktywności wyborczej z 1919 r., przy czym jednym ze źródeł jej wzrostu był bardziej czynny udział w akcie wyborczym ludności wyznania ewangelickiego i mojżeszowego. Wspólna lista dała jej większe szanse na zdobycie mandatów poselskich⁴⁵. Dane pośrednie sugerują (tab. 17) występowanie tego

⁴⁵ Współczynnik korelacji rangowej pomiędzy frekwencją w 1919 r. a jej przyrostem w 1922 r., mierzonym w punktach, równa się $-0,900$; takież współczynnik pomiędzy przyrostem frekwencji a odsetkiem wyborców niekatolickich (tab. 1) równa się $+0,600$.

Tabela 11

w wyborach sejmowych 1922 r.

ludność miejska				ogółem			
uprawnionych	głosowało	%	głosów ważnych	uprawnionych	głosowało	%	głosów ważnych
31 809	24 535	77,1	24 325	61 751	49 435	80,1	49 116
15 050	12 286	81,6	12 270	46 179	39 492	85,5	39 398
17 854	12 494	70,0	12 452	54 979	43 459	79,0	43 348
9 325	6 326	67,8	6 300	46 791	37 677	80,5	37 602
4 546	3 708	81,6	3 702	34 889	29 052	83,3	29 021
5 458	4 038	74,0	4 026	32 369	25 782	79,6	25 738
16 924	14 671	86,7	14 659	110 308	95 155	86,3	95 040
100 966	78 058	77,3	77 734	387 266	320 052	82,6	319 263
9 295	6 998	75,3	6 991	43 151	36 270	84,1	36 222
2 718	2 333	85,8	2 328	29 379	24 720	84,1	24 651
11 492	9 727	84,6	9 705	58 422	47 790	81,8	47 657
15 703	11 805	75,2	11 768	84 903	70 902	83,5	70 702
13 687	11 347	82,9	11 320	49 598	39 460	79,5	39 386
4 581	3 939	86,0	3 914	28 735	24 743	86,1	24 681
6 672	5 575	83,5	5 573	38 782	32 317	83,3	32 253
4 844	4 350	89,7	4 348	28 563	24 749	86,6	24 649
8 060	6 578	81,6	6 570	30 267	25 062	82,8	24 986
7 820	5 783	74,0	5 732	44 868	35 254	78,6	35 073
84 872	68 435	80,6	68 249	436 668	361 267	82,7	360 260
22 737	16 991	74,7	16 660	89 239	65 652	73,6	64 417
23 440	19 269	82,2	19 208	57 861	46 905	81,1	46 614
4 490	3 321	74,0	3 283	33 112	26 652	80,5	26 415
50 667	39 581	78,1	39 151	180 212	139 209	77,2	137 446
236 505	186 074	78,7	185 134	1 004 146	820 528	81,7	816 969

Kutno) zaliczono w całości do terenów miejskich.

zjawiska również w dwóch pozostałych regionach ekonomicznych. Natomiast w strefie drobnego rolnictwa frekwencja zwiększyła się w następstwie wzrostu aktywności wyborczej robotników, którzy poprzednio wykazywali tu szczególnie dużą obojętność wyborczą. Za to wyraźnie mniej masowo stawiła się tu do urn wyborczych ludność samodzielna utrzymująca się z rolnictwa (chłopi, szlachta zaściankowa, elementy ziemiańskie)⁴⁶. W regionie podstołecznym elementem najbardziej aktywnym pozostała ludność chłopska, natomiast wyraźną bierność wyborczą przejawiali robotnicy zatrudnieni poza rolnictwem. Powszechnie wzrosła frekwencja w aglomeracjach miejskich. Z większych miejscowości województwa je-

⁴⁶ W pierwszym wypadku współczynnik korelacji rangowej równa się +0,964, w drugim —0,915.

Wyniki głosowania na terenach wiejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1922 r. Tabela 12
(w liczbach absolutnych)

Powiat	Chrześc. Zw. Jedn. Nar.	Nar. Zjedn. Lud.	PSL „Piast”	PSL „Wyzwo- lenie”	Chłop. Stron. Rad- kalne	NPR	PPS	Kom. ZPMiW	Unia N-P	Blok Mniejsz. Narod.	Inne polskie	Inne żydow- skie
Włocławek	9 095	1 642	1 544	5 033	9	12	5 257	—	—	2 199	—	—
Kutno	9 739	90	6 188	809	—	225	9 044	197	—	697	10	129
Płock	14 345	264	2 114	3 472	—	17	8 331	52	39	2 216	—	46
Nieszawa	10 141	2 670	821	9 070	6	216	4 648	—	—	3 677	9	44
Płońsk	12 693	276	438	5 157	—	3	5 384	2	30	1 305	—	31
Ciechanów	10 270	421	1 868	3 584	360	—	4 453	85	—	668	—	3
Lipno, Rypin i Sierpc	33 984	2 059	5 615	14 057	19	29	12 999	181	211	11 022	29	176
strefa wielkiego rolnictwa	100 267	7 422	18 588	41 182	394	502	50 116	517	280	21 784	48	429
Mława	14 684	2 319	2 205	5 836	424	21	3 064	15	—	637	—	26
Sochaczew	7 715	941	954	6 889	216	37	3 348	171	—	2 034	—	18
Grójec	14 683	315	3 774	9 457	—	13	7 853	221	270	1 334	—	32
Gostynin i Łowicz	18 144	299	22 508	5 987	676	168	6 682	127	—	4 217	24	102
Pułtusk	14 702	303	125	8 265	8	53	3 208	48	—	1 348	—	6
Przasnysz	14 577	121	1 888	2 227	224	4	1 599	1	—	126	—	—
Rawa	6 525	141	4 712	10 697	—	132	3 037	8	16	1 284	126	2
Maków	14 237	600	2 983	795	1	17	1 039	—	—	557	—	72
Skiermiewice	5 883	683	2 384	6 862	—	26	2 173	17	33	349	—	6
Mińsk Mazowiecki	14 464	505	3 787	7 354	—	—	1 676	34	—	1 317	—	204
strefa drobnego rolnictwa	125 614	6 227	45 320	64 369	1 549	471	33 679	642	319	13 203	150	468
Warszawa	28 083	748	5 223	2 518	33	—	7 135	868	—	2 919	40	190
Błonie	9 071	543	7 774	2 389	—	431	5 795	196	297	734	—	176
Radzymin	16 848	409	2 061	1 577	1	—	987	34	—	934	—	281
region podstołeczny	54 002	1 700	15 058	6 484	34	431	13 917	1 098	297	4 587	40	647
województwo	279 883	15 349	78 966	112 035	1 977	1 404	97 712	2 257	896	39 574	238	1 544

Źródło: Statystyka wyborów do sejmiku i senatu, s. 16, 21—26.

dynie w Kutnie odnotować można jej nieznaczny spadek o 3,1 punktów, w niektórych natomiast — jak w Pruszkowie, Skierniewicach i Żyrardowie — zwiększenie się aktywności wyborczej osiągnęło niezwykle wysoki poziom.

c) Wyniki głosowania

W listopadzie 1922 r. blok nacjonalistyczno-klerykalny zdołał wprawdzie zachować pozycję najsilniejszego ugrupowania politycznego na terenie wiejskim, skupił jednak tym razem już tylko względną większość wyborców (44,3%). Mimo iż ogólna ilość głosujących nawet nieznacznie wzrosła, za prawicą opowiedziało się 110 tys. osób mniej aniżeli w 1919 r. (tab. 17), co oznaczało stratę przeszło $\frac{1}{4}$ (28,2%) dawnych sympatyków. Przymuszczać należy, że część zrezygnowała tym razem z udziału w wyborach, pozostali natomiast poparli listy centrowe bądź nawet umiarkowanej lewicy. Najwięcej wyborców odwróciło się od prawicy w strefie drobnego rolnictwa (37,9%), najmniej (12,3%) w strefie wielkorolnej. W tej ostatniej prawica nawet wzmocniła swe pozycje w pow. Płock oraz Lipno, Rypin i Sierpc (łącznie traktowanych), głównie kosztem dawnego PZL. Mimo utraty tam przeszło $\frac{1}{4}$ (26,0%) poprzedniej klienteli wyborczej, blok uzyskał najsilniejsze poparcie w rejonie podstołecznym, w którym nadal opowiadała się za nim bezwzględna większość (54,9%) wyborców. Stosunkowo słabo wypadli w głosowaniu na kandydatów prawicy mieszkańcy ze strefy wielkiego rolnictwa (41,5%).

Najliczniej wyrazili swe poparcie dla bloku wyborcy z powiatów: Radzymin, Przasnysz i Maków, gdzie zebrał on ponad 70% wszystkich głosów ważnych, w czterech innych osiągnął nieznaczną większość absolutną (pow. Warszawa, Pułtusk, Mława i Płońsk). Najmniej sympatyków miał w pow. rawskim (24,4%) oraz w powiatach Gostynin—Łowicz, Skierniewice, Nieszawa i Błonie, w których jego adherenci stanowili mniej niż $\frac{1}{3}$ ogółu głosujących. Spośród 288 gmin wiejskich województwa⁴⁷ prawica uzyskała absolutną większość w 101 (35,1%), względną zaś w 14 dalszych (4,9%). Ilość gmin, w których poparło ją ponad 80% wyborców, zmniejszyła się z 83 do 14, w tym 8 w strefie drobnego rolnictwa, 6 w regionie podstołecznym i ani jedna w strefie wielkiego rolnictwa⁴⁸.

⁴⁷ W wyniku przeprowadzonych zmian administracyjnych ilość gmin w woj. warszawskim zwiększyła się w latach 1919—1922 o cztery.

⁴⁸ Gminy: Baranowo, Krzynowłoga Mała, Zareby Kościelne (pow. Przasnysz), Perzanowo, Sielc, Sielun (pow. Maków), Ładziń, Chrościce (pow. Mińsk), Eródno, Wiązowna, Zagóźdź (pow. Warszawa) oraz Klembów, Małopole i Radzymin (pow. Radzymin).

Tabela 13

• Wyniki głosowania
na terenach wiejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1922 r. (w %/0)

Powiat	Chrześc. Zw. Jedn. Nar.	Nar. Zjedn. Lud.	PSL „Piast”	PSL „Wyzwolenie”	Chłop. Stron. Radykalne	NPR	PPS	Kom. ZPMiW	Unia N-P	Blok Mniejsz. Nar.	inne polskie	inne żydowskie
Włocławek	36,7	6,6	6,2	20,3	—	0,1	21,2	—	—	8,9	—	—
Kutno	35,9	0,4	22,8	3,0	—	0,8	33,3	0,7	—	2,6	—	0,5
Płock	46,4	0,9	6,8	11,2	—	0,1	27,0	0,2	0,1	7,2	—	0,1
Nieszawa	32,4	8,6	2,6	29,0	—	0,7	14,8	—	—	11,7	—	0,2
Płońsk	50,1	1,1	1,7	20,4	—	—	21,3	—	0,1	5,2	—	0,1
Ciechanów	47,3	1,9	8,6	16,5	1,7	—	20,5	0,4	—	3,1	—	—
Lipno, Rypin i Sierpc	42,3	2,6	7,0	17,5	—	—	16,2	0,2	0,3	13,7	—	0,2
strefa wielkiego rolnictwa	41,5	3,1	7,7	17,1	0,2	0,2	20,7	0,2	0,1	9,0	—	0,2
Mława	50,2	7,9	7,5	20,0	1,4	0,1	10,5	0,1	—	2,2	—	0,1
Sochaczew	34,6	4,2	4,3	30,9	1,0	0,1	15,0	0,7	—	9,1	—	0,1
Grójec	38,7	0,8	10,0	24,9	—	—	20,7	0,6	0,7	3,5	—	0,1
Gostynin i Łowicz	30,8	0,5	38,2	10,2	1,1	0,3	11,3	0,2	—	7,2	—	0,2
Pułtusk	52,4	1,1	0,5	29,4	—	0,2	11,4	0,2	—	4,8	—	—
Przasnysz	70,2	0,6	9,1	10,7	1,1	—	7,7	—	—	0,6	—	—
Rawa	24,4	0,5	17,7	40,1	—	0,5	11,4	—	0,1	4,8	0,5	—
Maków	70,1	3,0	14,7	3,9	—	0,1	5,1	—	—	2,7	—	0,4
Skierniewice	31,9	3,7	13,0	37,3	—	0,1	11,8	0,1	0,2	1,9	—	—
Mińsk Mazowiecki	49,3	1,7	12,9	25,1	—	—	5,7	0,1	—	4,5	—	0,7
strefa drobnego rolnictwa	43,0	2,1	15,5	22,1	0,5	0,2	11,5	0,2	0,1	4,5	0,1	0,2
Warszawa	58,8	1,6	10,9	5,3	0,1	—	14,9	1,8	—	6,1	0,1	0,4
Błonie	33,1	2,0	28,4	8,7	—	1,6	21,1	0,7	1,1	2,7	—	0,6
Radzymin	72,8	1,8	8,9	6,8	—	—	4,3	0,2	—	4,0	—	1,2
region podstołeczny	54,9	1,7	15,3	6,6	0,0	0,5	14,2	1,1	0,3	4,7	—	0,7
województwo	44,3	2,4	12,5	17,8	0,3	0,2	15,5	0,1	0,1	6,3	—	0,2

Źródło: tabela 12.

Zwolennikami bloku nadal byli wyborcy należący do różnych klas i warstw, najmniejszym jednak zaufaniem darzyli go, zwłaszcza w strefie wielkiego rolnictwa, robotnicy, przede wszystkim zatrudnieni poza rolnictwem. W regionie podstołecznym natomiast nie udzielili mu poparcia robotnicy rolni⁴⁹.

⁴⁹ Wskaźnik korelacji rangowej: a) odsetka głosów oddanych na blok w strefie wielkiego rolnictwa i odsetka w niej robotników —0,504; b) tegoż odsetka głosów

„Wyzwolenie” pozostało najpoważniejszym na wsi przeciwnikiem zjednoczonej prawicy i drugim ugrupowaniem pod względem ilości zebranych tu głosów (17,8%). Punkt ciężkości jego wpływów przeniósł się ze strefy wielkiego rolnictwa do strefy drobnego i w pow. rawskim uzyskało największe poparcie (40,1%) wyborców. Nadal najmniejsze wpływy miało w regionie podstołecznym. Również i „Wyzwolenie” poniosło w porównaniu z 1919 r. pewne straty. Były one jednak niewielkie, rzędu 5,6 tys. głosów, co równało się niespełna $\frac{1}{20}$ (4,8%) poprzedniego stanu posiadania. Odeszła ponad połowa (56,9%) dawnych wyborców z regionu podstołecznego i $\frac{1}{4}$ (24,9%) dawnych wyborców ze strefy wielkorolnej, zwiększył się natomiast o przeszło $\frac{1}{3}$ (34,6%) zastęp zwolenników i sympatyków w strefie drobnego rolnictwa. Różnokierunkowa ewolucja wpływów pozwala sądzić, iż na „wyzwoleńców” głosowali tym razem w ostatniej z wymienionych stref chłopci rozczarowani w bloku prawicowym, na innych natomiast terenach dawna klientela lewicy ludowej poparła obecnie kandydatów „Piasta”, co wyraźnie się zaznaczyło w powiatach, w których „Piast” w 1919 r. nie brał udziału w walce wyborczej. Przypuszczalnie, zwłaszcza w strefie wielkorolnej, „wyzwoleńcy” stracili też część głosów, głównie robotników rolnych, na rzecz PPS, co częściowo zrekomensowali sobie poparciem ze strony byłych sympatyków prawicy. Ilość gmin wiejskich, w których „Wyzwolenie” zebrało absolutną większość głosów, spadła z 42 do 12⁵⁰, za to liczba gmin ze względną większością wzrosła z 8 do 40. W ani jednej gminie nie potrafiło już skupić wokół swych kandydatów ponad 70% wyborców.

PPS okazała się jedynym z trzech wielkich ugrupowań politycznych, które na wsi we wszystkich regionach ekonomicznych województwa ponad dwukrotnie zwiększyło swój stan posiadania. Pozyskała około 54,0 tys. nowych sympatyków, chyba niemal wyłącznie ze środowisk robotniczych. Nadal cieszyła się stosunkowo największą popularnością w strefie wielkiego rolnictwa, szczególnie w przemysłowym pow. kutnowskim, z jego znacznym zastępem robotników cukrowni, i w pow. płockim. Największe postępy poczyniła tu w powiecie Lipno—Rypin—Sierpc (skok z 1,2% do 16,2%) oraz w pow. Włocławek, gdzie ponad trzykrotnie wzrosła liczba osób głosujących na socjalistów (z 6,3% do 21,2%). W strefie drobnego rolnictwa poczynili socjaliści szczególnie duże postępy

i odsetka robotników poza rolnictwem —0,821; c) takiegoż odsetka głosów w regionie podstołecznym i odsetka robotników rolnych —1,000.

⁵⁰ Czamanin (pow. Nieszawa); Chrostkowo (pow. Rypin); Rybno (pow. Mława); Kleszczów (pow. Płońsk); Duczymin (pow. Przasnysz); Starawieś, Lubania, Marianów i Regnów (pow. Rawa); Kowiesy (pow. Maków); Cegłów (pow. Mińsk). Spośród wymienionych gmin jedynie w 3 (Starawieś, Lubania i Cegłów) zebrało „Wyzwolenie” absolutną większość głosów również w 1919 r.

w powiatach Grójec, Mława, Przasnysz, Rawa i Skierniewice. Kandydaci PPS zebrali absolutną większość głosów w 2 gminach wiejskich (Błonie, pow. Kutno i Radziejów, pow. Nieszawa), względną zaś w 14 (w 1919 w 4)⁵¹. Główną masę wyborców socjalistycznych stanowili robotnicy, wśród nich przeważali w regionie podstołecznym i strefie wielkorolnej robotnicy rolni⁵².

Dostrzeżona w wynikach wyborczych odwrotna zależność między poparciem uzyskanym w strefie wielkiego rolnictwa przez „Wyzwolenie” i PPS nadal się utrzymała, co byłoby dowodem, że ludowcy zachowali część zwolenników ze środowiska robotników rolnych.

Znajdujące się na skrajnej prawicy ruchu ludowego NZL uzyskało poparcie 2,4% wiejskich wyborców, w tym 3,1% w strefie wielkiego rolnictwa. W zestawieniu z 1919 r., kiedy PZL, jakkolwiek tylko w niektórych okręgach, zgłosiło listy kandydatów, zdołało skupić wokół nich 4,1% głosów, w tym w strefie wielkiego rolnictwa 7,6%, wyniki listopadowe 1922 r. oznaczały silne kurczenie się wpływów tego kierunku. Globalna strata 10 tys. głosów, co równało się $\frac{2}{5}$ poprzedniego stanu posiadania, była w istocie znacznie większa. Na terenach objętych również w 1919 r. akcją wyborczą skrajnej prawicy ludowej zdołano utrzymać zaledwie $\frac{1}{4}$ dawnej klienteli politycznej⁵³. Pozostała w znacznej mierze, przynajmniej w powiatach Płock i Sierpc, głosowała teraz na kandydatów nacjonalistyczno-klerykalnej „Chjeny”. Ona to właśnie we wszystkich 9 gminach, w których poprzednio PZL uzyskało większość, obecnie miała ją za sobą. Przymuszczalnie jakaś jeszcze część byłych sympatyków PZL udzieliła w 1922 r. poparcia liście „Piasta”. Poniesionych strat nie zdołało wyrównać nawet rozszerzenie akcji wyborczej na nowe powiaty. Wniosek z tego jasny — kilkuletnia ewolucja jednego odłamu prawicy ludowej na prawo miała się już ku końcowi, skrajna prawica ludowa znalazła się w stadium likwidacji, a jej zwolennicy ulegli dalszemu politycznemu rozwarstwieniu.

W odmiennej sytuacji znalazł się drugi odłamek prawicy ludowej — PSL „Piast”. Opowiedziało się za nim 12,5% wiejskich wyborców

⁵¹ Lista PPS uzyskała większość względną w gminach: Krośniewice, Oporów, Rdutów, Sójki (pow. Kutno); Pyszkowo i Chodecz (pow. Włocławek); Brudzeń (pow. Płock); Sędzin (pow. Nieszawa); Mazowsze (pow. Lipno); Jasieniec i Kobylin (pow. Grójec); Skrzany (pow. Gostynin); Blizne (pow. Warszawa) oraz Radzików (pow. Błonie).

⁵² Współczynniki korelacji rangowej pomiędzy odsetkiem głosów oddanych na listę PPS a odsetkiem robotników wynoszą: a) w strefie wielkorolnej +0,714 (dla robotników rolnych +0,643); b) w strefie drobnego rolnictwa +0,600; c) w regionie podstołecznym +0,500 (dla robotników rolnych +1,000).

⁵³ Na terenach z 1919 r. ilość głosów spadła z 25 573 do 6363 (strata 19 210), na pozostałych uzyskano poparcie 8986 wyborców.

(w 1919 r. — 3,8⁰/o), co oznaczało, iż pozyskał dla siebie prawie 55 tys. nowych sympatyków, a to równało się utrzykrotnieniu dawnego stanu posiadania. Nastąpiło to przede wszystkim dzięki zgłoszeniu list na terenach poprzednio nie objętych jego akcją wyborczą, na nich bowiem poparło „piastowców” 42 tys. głosujących. Głównym środowiskiem wpływów była strefa drobnego rolnictwa, a w niej powiaty Gostynin i Łowicz (38,2⁰/o), w których opowiedziało się za nim 22,5 tys. osób, co stanowiło niespełna połowę głosów zebranych w całej tej strefie (45,3 tys.). Drugim pod względem wielkości wpływów powiatem okazał się błoński z 28,4⁰/o wyborców „piastowskich”, na trzecim zaś miejscu znalazł się pow. kutnowski (22,8⁰/o). Za tym stronnictwem opowiedziała się większość absolutna wyborców w 6 gminach⁵⁴ i względna w dalszych 18. Dla NPR, która straciła około 1/3 swej klienteli politycznej z 1919 r., wyniki wyborów listopadowych oznaczały zanik jej i tak znikomych wpływów na wsi wśród tych grup ludności, na które usiłowała oddziaływać (proletariat rolny, robotnicy cukrowni itp.). Chłopskie Stronnictwo Radykalne, biorące po raz pierwszy udział w wyborach, miało w poszczególnych gminach drobne, kilku-, a najwyżej kilkunastoosobowe grupy sympatyków. Nieco większe ich skupiska były w gm. Bolimów (pow. Łowicz), Dębsk i Stupsk (pow. Mława) oraz Grudusk (pow. Ciechanów).

Lista komunistyczna nie zdołała na terenie wiejskim osiągnąć większego sukcesu i w ani jednym powiecie nie przekroczyła bariery 1⁰/o. Jej najsilniejszym ośrodkiem była gm. Jeziorna, w której znalazła 522 zwolenników (17,9⁰/o). Ponad 100 osób głosowało na komunistycznych kandydatów w gminach Szymanów (pow. Sochaczew) i Komorniki (pow. Grójec), ponad 50 osób zaś w gminach Jabłonna i Nowa Iwiczna (pow. Warszawa), Czermno (pow. Rybin), Wojszyce (pow. Kutno), Radzików (pow. Błonie) i Kąty (pow. Grójec).

Wiejska ludność niemiecka i żydowska wzięła tym razem w wyborach znacznie aktywniejszy udział niż w 1919 r., toteż listy mniejszości narodowych skupiły tym razem 6,5⁰/o głosujących (poprzednio 4,0⁰/o). Na kandydatów Bloku Mniejszości Narodowych głosowała większość absolutna wyborców gm. Czermno (pow. Gostynin), a względna w gminach Bobrowniki, Kłokock i Osówka (pow. Lipno), Piotrków (pow. Nieszawa) oraz Dobiegniewo (pow. Włocławek). Dominującą cechą, odróżniającą na wsi wyniki głosowania w 1922 r. od poprzedniego, było wyraźne już rozwarstwienie polityczne. Odgrywający w 1919 r. tak znaczną rolę konformizm postaw drobnych społeczności lokalnych mocno już stracił na znaczeniu. Toteż z 288 gmin tylko w 122 (42,4⁰/o) jedna z list uzyskała

⁵⁴ Rataje i Szczawin (pow. Gostynin); Baków (pow. Łowicz); Falenty (pow. Warszawa); Mochów i Skuły (pow. Błonie).

Ilość gmin wiejskich, w których przy wyborach

	Lista	% głosów	
		a	b
Strefa wielkiego rolnictwa	Chrześc. Zw. Jedn. Nar.	41,5	41,5
	Nar. Zjedn. Lud.	3,1	3,1
	„Piast”	7,7	7,7
	„Wyzwolenie”	17,1	17,1
	Chłop. Stron. Radykalne	0,2	0,3
	NPR	0,2	0,2
	PPS	20,7	20,7
	ZPMiW	0,2	0,3
	Unia N-P	0,1	0,3
	Blok Mniejsz. Narod.	9,0	9,0
strefa drobnego rolnictwa	Chrześc. Zw. Jedn. Nar.	43,0	43,0
	Nar. Zjedn. Lud.	2,1	2,1
	„Piast”	15,5	15,5
	„Wyzwolenie”	22,1	22,1
	Chłop. Stron. Radykalne	0,5	0,7
	NPR	0,2	0,2
	PPS	11,5	11,5
	ZPMiW	0,2	0,2
	Unia N-P	0,1	0,4
	Blok Mniejsz. Narod.	4,5	4,5
region podstołeczny	Chrześc. Zw. Jedn. Nar.	54,9	54,9
	Nar. Zjedn. Lud.	1,7	1,7
	„Piast”	15,3	15,3
	„Wyzwolenie”	6,6	6,6
	Chłop. Stron. Radykalne	0,0	0,0
	NPR	0,5	1,6
	PPS	14,2	14,2
	ZPMiW	1,1	1,1
	Unia N-P	0,3	1,1
	Blok Mniejsz. Narod.	4,7	4,7
województwo	Chrześc. Zw. Jedn. Nar.	44,3	44,3
	Nar. Zjedn. Lud.	2,4	2,4
	„Piast”	12,5	12,5
	„Wyzwolenie”	17,8	17,8
	Chłop. Stron. Radykalne	0,3	0,5
	NPR	0,2	0,3
	PPS	15,5	15,5
	ZPMiW	0,4	0,4
	Unia N-P	0,1	0,4
	Blok Mniejsz. Narod.	6,3	6,3

Tabela 14

sejmowych 1922 r. poszczególne listy uzyskały %/0 głosów

0	0—10	10—20	20—30	30—40	40—50	50—60	60—70	70—80	80—90	90—100	ogółem	z nich większość		ilość gmin z nie zgl. listą
												abs.ol.	wzgl.	
—	—	6	20	25	33	18	8	7	—	—	117	33	48	—
4	102	11	—	—	—	—	—	—	—	—	117	—	—	—
11	71	21	9	4	1	—	—	—	—	—	117	—	4	—
2	38	32	22	16	5	2	—	—	—	—	117	2	14	—
51	11	1	—	—	—	—	—	—	—	—	63	—	—	54
80	37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	117	—	—	—
—	22	39	33	17	4	2	—	—	—	—	117	2	9	—
37	38	—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	—	—	42
17	37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	54	—	—	63
11	61	33	7	2	3	—	—	—	—	—	117	—	5	—
—	2	12	23	27	20	16	13	7	5	3	128	44	33	—
11	110	6	1	—	—	—	—	—	—	—	128	—	—	—
8	61	25	16	5	10	1	2	—	—	—	128	3	10	—
1	43	16	23	24	11	8	2	—	—	—	128	10	24	—
71	15	2	1	—	—	—	—	—	—	—	89	—	—	39
51	62	—	—	—	—	—	—	—	—	—	113	—	—	15
2	48	55	21	—	2	—	—	—	—	—	128	—	3	—
67	61	—	—	—	—	—	—	—	—	—	128	—	—	—
13	26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	—	—	89
17	93	14	2	1	—	1	—	—	—	—	128	1	—	—
—	1	1	3	9	5	4	10	4	6	—	43	24	8	—
2	40	1	—	—	—	—	—	—	—	—	43	—	—	—
6	15	9	5	2	3	1	1	—	—	—	43	3	4	—
1	32	6	2	2	—	—	—	—	—	—	43	—	2	—
27	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	—	—	13
1	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	—	—	30
1	18	11	9	3	1	—	—	—	—	—	43	—	2	—
10	32	1	—	—	—	—	—	—	—	—	43	—	—	—
1	11	1	—	—	—	—	—	—	—	—	13	—	—	30
4	33	5	1	—	—	—	—	—	—	—	43	—	—	—
—	3	19	46	61	58	38	31	18	11	3	288	101	89	—
17	252	18	1	—	—	—	—	—	—	—	288	—	—	—
25	147	55	30	11	14	2	3	1	—	—	288	6	18	—
4	113	54	47	42	16	10	2	—	—	—	288	12	40	—
149	29	3	1	—	—	—	—	—	—	—	182	—	—	106
132	111	—	—	—	—	—	—	—	—	—	243	—	—	45
3	88	105	63	20	7	2	—	—	—	—	288	2	14	—
114	131	1	—	—	—	—	—	—	—	—	246	—	—	42
31	74	1	—	—	—	—	—	—	—	—	106	—	—	182
32	187	52	10	3	3	1	—	—	—	—	288	1	5	—

absolutną większość: stosunkowo najwięcej tego typu gmin przypadało na region podstołeczny.

Za kandydatami wszystkich list ludowych opowiedziało się 208,3 tys. wyborców (33,0%), co oznaczało zwiększenie się ich klienteli o 41,0 tys. osób. Przyrost ten dokonał się chyba niemal wyłącznie kosztem dawnych zwolenników bloku nacjonalistyczno-klerykalnego. Spośród sympatyków ruchu ludowego 53,8% poparło „Wyzwolenie”, 37,9% „Piasta”, na NZL głosowało 7,4%, zaś 0,9% na „okoniowców”. Zatem na każdych 100 zwolenników „Wyzwolenia” przypadało 84 sympatyków grup na prawo odeń stojących (w tym 70 „piastowców”) i 2 Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego. Ten układ sił był formalnie mniej pomyślny dla lewicy chłopskiej, ściślej jednak oddaje nastroje tej części wsi, która opowiedziała się za ruchem ludowym. Uwidocznione w wynikach głosowania przesunięcie się w nim na prawo — poza szerszymi uwarunkowaniami związanymi z postępowaniem stabilizacji gospodarczej i społecznej — było bezpośrednio spowodowane pojawieniem się „Piasta” już w całym województwie. W związku z tym nastąpiło w ruchu ludowym wyraźne rozwarstwienie. Bardziej zachowawcze elementy przeszły z „Wyzwolenia” do „Piasta”; zdobył on również pewną część klienteli, która poprzednio głosowała na PZL i blok prawicowy.

Ponad dwukrotnie wzmocniła się na wsi pozycja ruchu robotniczego i za jego listami opowiedziało się teraz 16,1% głosujących (w 1919 r. — 7,3%). Monopolizowała go niemal całkowicie PPS, opierając się głównie na rozbudowanej sieci organizacyjnej Związku Zawodowego Robotników Rolnych RP. Komuniści dotarli zaledwie do jednostek czy drobnych grup; w 146 gminach nie padł na ich listy ani jeden głos.

W strefie wielkorolnej na 100 opowiadających się za blokiem prawicowo-nacjonalistycznym przypadało 91 zwolenników obozu belwederskiego („Wyzwolenie”, PPS oraz Unia Narodowo-Państwowa) oraz 26 zwolenników partii centrowych. Ich różnice programowe z prawicą znacznie się pogłębiły w porównaniu ze stanem z 1919 r. W strefie drobnego rolnictwa wyrażał się nowy układ sił proporcją 100 : 78 : 42, a w regionie podstołecznym 100 : 38 : 31. Na terenach wiejskich całego województwa proporcja ta przedstawiała się 100 : 75 : 34, co oznaczało bardzo silne przesunięcie się wsi na lewo. Mimo to wieś województwa była bardziej zachowawcza aniżeli tereny wiejskie pozostałych województw centralnych, w których 100 głosom oddanym na prawicę przeciwstawiało się 127 głosów list obozu belwederskiego i 76 głosów list centrowych⁵⁵.

Blok nacjonalistyczny miał absolutną większość w aglomeracjach miejskich wszystkich regionów ekonomicznych, w tym również we wszystkich większych miastach. Pozycja jego była tu zatem znacznie silniejsza

⁵⁵ Statystyka wyborów do sejmu i senatu, s. XIII. Obliczenia odsetków własne.

Wymiki głosowania w aglomeracjach miejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1922 r.

Tabela 15

Wyszczególnienie	Chrześc. Zw. Jedn. Nar.	Nar. Zjedn. Lud.	PSL „Piast”	PSL „Wyzwo- lenie”	NPR	PPS	Kom. ZPMiW	Unia N-P	inne polskie	Blok Mniejsz. Narod.	folkiści	Posalej Syjon	Bund
w liczbach absolutnych													
Strefa wielkiego rolnictwa	18 956	1 034	40	318	362	5 783	933	436	—	12 164	7	337	769
w tym: Płock	5 094	295	4	13	173	1 744	646	225	—	2 107	—	67	175
strefa drobnego rolnictwa	30 745	736	353	485	484	8 245	1 280	282	10	22 676	656	152	2 145
w tym: Mława	4 171	205	12	27	7	379	102	—	—	1 958	—	—	130
Łowicz	3 937	29	83	18	38	588	62	—	—	1 462	1	142	13
Skierzniewice	2 659	27	10	21	36	2 051	45	124	—	1 296	68	—	233
region włocławsko- -kutnowski	18 056	821	949	449	178	6 260	244	—	—	7 155	481	464	1 538
w tym: Włocławek	10 428	325	1	25	139	2 118	—	—	—	2 970	64	254	563
Kutno	2 609	18	23	5	8	1 272	196	—	—	1 503	360	17	580
region podstołeczny	17 024	490	251	105	1 295	8 507	1 576	479	11	7 905	784	4	720
w tym: Żyrardów	4 917	27	1	4	791	2 506	916	386	1	1 058	9	—	10
Pruszków	3 555	144	14	21	—	2 510	312	—	—	101	135	—	—
województwo	84 781	3 081	1 593	1 357	2 319	28 795	4 033	1 197	21	49 900	1 928	957	5 172
w %													
Strefa wielkiego rolnictwa	46,1	2,5	0,1	0,8	0,9	14,0	2,3	1,0	—	29,6	—	0,8	1,9
w tym: Płock	48,3	2,8	—	0,1	1,7	16,6	6,1	2,1	—	20,0	—	0,6	1,7
strefa drobnego rolnictwa	45,1	1,1	0,5	0,7	0,7	12,1	1,9	0,4	—	33,2	1,0	0,2	3,1
w tym: Mława	59,7	2,9	0,2	0,4	0,1	5,4	1,4	—	—	28,0	—	—	1,9
Łowicz	61,8	0,5	1,3	0,3	0,6	9,2	1,0	—	—	22,9	—	2,2	0,2
Skierzniewice	40,5	0,4	0,2	0,3	0,5	31,2	0,7	1,9	—	19,7	1,0	—	3,6
region włocławsko- -kutnowski	49,3	2,2	2,6	1,2	0,5	17,1	0,7	—	—	19,6	1,3	1,3	4,2
w tym: Włocławek	61,8	1,9	—	0,2	0,8	12,5	—	—	—	17,6	0,4	1,5	3,3
Kutno	39,6	0,3	0,3	0,1	0,1	19,3	3,0	—	—	22,8	5,5	0,2	8,8
region podstołeczny	43,5	1,3	0,6	0,3	3,3	21,8	4,0	1,2	—	20,2	2,0	—	1,8
w tym: Żyrardów	46,3	0,3	—	—	7,4	23,6	8,6	3,6	—	10,0	0,1	—	0,1
Pruszków	52,3	2,1	0,2	0,3	—	37,0	4,6	—	—	1,5	2,0	—	—
województwo	45,8	1,7	0,9	0,7	1,2	15,6	2,2	0,6	—	27,0	1,0	0,5	2,8

Źródło: Statystyka wyborów do sejmu i senatu, s. 16, 21—26. Obliczenia odsetków własne.

Tabela 16

Stosunek głosów oddanych na ugrupowania polskie w aglomeracjach miejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1922 r. (w %/0/0)

Wyszczególnienie	Chrześc. Zw. Jedn. Nar.	NZL i „Piast”	„Wyzwo- lenie”	NPR	PPS	Kom. ZPMiW	Unia N-P
Strefa wielkiego rolnictwa	68,0	3,9	1,1	1,3	20,8	3,3	1,6
w tym: Płock	62,2	3,7	0,2	2,1	21,3	7,9	2,6
strefa drobnego rolnictwa	72,1	2,6	1,1	1,1	19,4	3,0	0,7
w tym: Mława	85,1	4,4	0,6	0,1	7,7	2,1	—
Łowicz	82,8	2,4	0,3	0,8	12,4	1,3	—
Skiernie- wice	53,5	0,8	0,4	0,7	41,2	0,9	2,5
region włoclaw- sko-kutnowski	67,0	6,5	1,7	0,7	23,2	0,9	—
w tym: Włocław- ek	80,0	2,5	0,2	1,1	16,2	—	—
Kutno	63,2	1,0	0,1	0,2	30,8	4,7	—
region podstoł.	57,2	2,5	0,4	4,4	28,6	5,3	1,6
w tym: Żyrardów	51,5	0,3	—	8,3	26,3	9,6	4,0
Pruszków	54,2	2,4	0,3	—	38,3	4,8	—
województwo	66,7	3,7	1,1	1,8	22,6	3,2	0,9

Źródło: tabela 15.

aniżeli na terenach wiejskich. W porównaniu z 1919 r. zwiększyła się we wszystkich regionach, poza podstołecznym, ilość jego zwolenników, odsetek zaś oddanych na jego listę głosów wzrósł w strefie wielkiego rolnictwa o 11 punktów, w regionie włoclawsko-kutnowskim zaś o 4,2 punkty. W 1922 r. zapewne poparła kandydatów prawicy część dawnych sympatyków NZR. Największe stosunkowo poparcie miała prawica w miastach strefy drobnego rolnictwa; np. w Mławie i Łowiczu opowiadało się za nią przeszło $\frac{4}{5}$ polskich wyborców. Najsłabsze okazały się wpływy bloku „Chjeny” w regionie podstołecznym; szczególnie duże straty poniósł on w Żyrardowie i Pruszkowie.

Głównym przeciwnikiem prawicy w aglomeracjach miejskich pozostała PPS. Poniosła ona pewne straty w strefie wielkiego rolnictwa, prawdopodobnie na rzecz komunistów, w pozostałych natomiast regionach nieco zwiększyła swój zasięg. Z większych miejscowości miała minimalne wpływy w Mławie i Łowiczu, największe natomiast w Skierniewicach, Pruszkowie i Żyrardowie. Przyrost głosów na swoją listę zawdzięczali socjaliści nie tyle wyborcom, którzy poprzednio głosowali na inne listy, ile przede wszystkim zwiększonej aktywności wyborczej robotników. Ci z nich bo-

Tabela 17

Różnice ilości głosów oddanych na poszczególne listy na terenach wiejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych w 1919 i w 1922 r.

Listy	strefa wielkiego rolnictwa		strefa drobnego rolnictwa		region podstoleczny		województwo			
	1919	1922	ilość	%	ilość	%	ilość	%		
Zw. list		ChZJN	-14 001	-12,3	-76 677	-37,9	-18 986	-26,0	-109 664	-28,2
PZL		NZL	-10 291	-58,1	-1 633	20,8	+1 700	—	-10 224	-40,0
PSL „Piast”			+13 093	+238,3	+26 698	+143,4	+15 058	—	+54 849	+227,4
PSL „Wyzwolenie”			-13 604	-24,9	+16 564	+34,6	-8 549	-56,9	-5 589	-4,8
—		Ch SR	+394	—	+1 549	—	+34	+	+1 977	—
NZR		NPR	-745	-59,7	-269	-36,4	+431	—	-583	-29,3
PPS			+25 871	+106,7	+21 153	+168,9	+6 632	+91,0	+53 556	+121,8
—		ZPM i W	+517	—	+642	—	+1 098	—	+2 257	—
Rep. Kom. Wyb.		Unia	-567	-66,9	+319	—	+297	—	+49	+5,8
Mniejszości Narodowych			+9 023	+68,4	+4 535	+49,6	+2 249	+75,3	+15 807	+62,4
l'użne			-604	-93,2	-151	-50,0	-134	-77,0	-889	-78,9
głosów ważnych			+9 086	+3,9	-7 270	-2,4	-170	-0,2	+1 646	+0,3

Z r ó d ł o: tabele 5 i 12. Przyrost w stosunku do 1919 (+); ubytek w stosunku do 1919 r. (-). Odsetki obliczone w stosunku do 1919 r.

wiem, którzy w 1919 r. nie wykazali zainteresowania wyborami, mimo wysokiego wówczas natężenia propagandy prawicowej, obecnie zaś wzięli udział w wyborach, postąpili tak pod wpływem działalności organizacji robotniczych. Wieloletni konkurent socjalistów, NPR, straciła przeszło połowę swej klienteli wyborczej i w jednym tylko Żyrardowie zachowała pewne realne wpływy. W skali województwa była natomiast trzynastokrotnie słabsza od swych rywali z lewej strony.

Znacznie więcej osób głosowało teraz w miastach na listy prawicy ludowej, głównie NZL. Jego zwolennikami były elementy mieszczańskie, niezadowolone ze zbyt krzykliwej propagandy i demagogicznej agitacji bloku prawicowego, słowem, grupy „solidnych” obywateli miejskich. Znamienna natomiast była klęska Unii, która liczyła na nieprzychylnie prawicy środowiska mieszczańskie oraz na inteligencję pracującą. Jedni i drudzy okazali się mniej umiarkowani, aniżeli przypuszczano, i oddali swe głosy bądź nacjonalistycznej prawicy, bądź też — tych było kilkakrotnie mniej — poparli socjalistów. Było to jaskrawym dowodem, że w Polsce brak siły społecznej, zainteresowanej w utrzymaniu klasycznej demokracji burżuazyjnej.

Na listę komunistyczną głosowało mimo wszelkich trudności i przeskód 3,2% wyborców miejskich, czyli siedmiokrotnie mniej niż na socjalistów, lecz za to niemal dwa razy więcej niż na NPR-owców. Najsilniejszym ośrodkiem lewicy rewolucyjnej był Żyrardów, na drugim miejscu znalazł się Płock. Ponadto lista Związku Proletariatu Miast i Wsi znalazła 281 sympatyków w Grójcu i 125 w Górze Kalwarii, co stanowiło odpowiednio 15,7% i 9,8% głosów oddanych w tych miejscowościach na listy polskie. Wyniki głosowania świadczyły, że komuniści z trudem potrafili wyjść poza największe skupiska robotnicze, że odlegiem jeszcze leżały przed nimi mniejsze osiedla miejskie.

Na listy mniejszości narodowych głosował w obu wyborach mniej więcej jednakowy odsetek wyborców (1919 r. — 31,2%; 1922 r. — 31,3%).

W aglomeracjach miejskich województwa na 100 zwolenników bloku nacjonalistycznego przypadało głosujących na listy ugrupowań obozu belwederskiego: w strefie wielkiego rolnictwa — 35, w strefie drobnego rolnictwa — 29, w regionie wrocławsko-kutnowskim — 37, w podstolecznym — 53, średnio w województwie zaś 37. Sympatyków list centrowych było tu odpowiednio 8, 5, 11, 12 i 8. Wyniki te dowodzą, iż środowiska miejskie były we wszystkich regionach województwa bardziej reakcyjne niż wiejskie. Układ sił w aglomeracjach miejskich wręcz wykazywał tendencję do uwsteczniania się. Było to związane z postawami warstw posiadających i inteligenckich. Jedyłą ostoją postępu była tu klasa robotnicza. W jej środowiskach świadomość klasowa czyniła postępy. W osiedlach miejskich pozostałych województw b. Królestwa — bez Warszawy

Tabela 18
Różnice ilości głosów oddanych na poszczególne listy w aglomeracjach miejskich woj. warszawskiego
w wyborach sejmowych w 1919 i 1922 r.

Listy	strefa wielkiego rolnictwa		strefa drobnego rolnictwa		region włocławsko-kutnowski		region podstoleczny		województwo	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
1919										
1922										
Zw. list.	+3 772	+24,8	+1 421	+4,8	+2 181	+23,7	-152	-0,9	+7 222	+9,3
PZL	+1 030	—	+329	+80,8	+821	—	+490	—	+2 670	+649,6
Ludowcy ^a	-1 625	-81,9	-104	-11,0	+829	+145,7	-260	-42,2	-1 160	-28,2
NZR	-2 842	-88,7	-389	-44,6	-538	-75,1	+1 295	—	-2 474	-51,6
PPS	-11	-0,2	+3 498	+73,7	+203	+3,4	+3 413	+67,0	+7 103	+32,7
—	+933	—	+1 280	—	+244	—	+1 576	—	+4 033	—
ZPMiW	+250	+134,4	+282	—	-921	-100,0	+479	—	+90	+8,1
Unia	-651	-5,1	+9 498	+72,1	+573	+8,7	+6 304	+393,7	+15 724	+46,0
żyd. i niem.	-610	-98,9	-5 809	-89,9	-253	-34,5	-3 169	-80,2	-9 841	-83,6
Blok Mn. Nar.	+482	+167,9	+1 919	+849,1	+362	+30,8	+720	—	+3 483	+206,2
folkiści	-4	-1,2	-1 217	-88,9	-153	-24,8	-388	-99,0	-1 762	-64,8
Bund	-223	-100,0	+8	+400,0	-1 134	-100,0	+6	+120,0	-1 343	-98,7
Poalej Syjon	+501	+1,1	+10 716	+18,6	+2 214	+6,4	+10 314	+35,8	+23 745	+14,7
luźne										
głosów ważnych										

Z r ó d ł a: tabele 8 i 15.

Przyrost w stosunku do 1919 r. (+); ubytek w stosunku do 1919 r. (-).

Odsetki obliczone w stosunku do 1919 r.

^a Głosy oddane na PSL „Piast” i PSL „Wyzwolenie”.

i Łodzi — stosunek głosów oddanych na listy prawicy, obozu belweder-
skiego i centrum wyrażał się proporcją 100 : 46 : 25. Był więc nieco po-
myślniejszy dla sił postępowych. Trzykrotnie silniejsze były tu ugrupo-
wania centrowe.

Wybory, które odbyły się w cztery lata po odzyskaniu niepodległości,
wykazały, iż charakterystyczne dla pierwszych miesięcy odzyskanej pań-
stwowości nastroje solidaryzmu społecznego już przeminęły. Zarówno na
wsi, jak i w miastach warstwy pracujące zaczęły odchodzić od obozu na-
cjonalistycznego. Na razie beneficjentami tego procesu były robotnicze
i chłopskie ugrupowania reformistyczne, które pozyskały nowych zwo-
lenników, gdy lewica rewolucyjna stawiała dopiero pierwsze kroki na
drodze do zdobycia wpływów wśród mas pracujących.

SUMMARY

In this paper the author aims at investigation — mainly in the light of nu-
merical evidence — the disposition of mind of the politically ripe population of
Warsaw Voivodeship during the first years after Poland had regained its indepen-
dence in 1918. He expects to find his answer in the lists of votes cast during the
1919 elections to the Sejm — the Polish Parliament — held in January 1919 and
in November 1922. By statistical correlation he tries to determine which definite
strata of the population were backing the lists of candidates of particular political
parties and where these voters lived.

For this purpose the author compiled, from the population census for 1921, lists
showing the social and professional status of the people, separately for the country-
side (Table 1) and for urban agglomerations (Table 2). The author split up the open
country, according to regional economic features, into three different regions: a)
prominently agricultural, i. e. counties where the farming population represents more
than 30% of the people making their living from rural work; b) normal agricultu-
ral, i. e. the remaining open-country counties; and c) the near-Warsaw region com-
prising Warsaw, Błonie and Radzymin Counties which are most closely linked with
Poland's capital. In a similar way he subdivided urban agglomerations into four se-
parate groups; larger and smaller towns in a) the prominently agricultural region
b) in the region of normal agriculture, c) in the Włocławek—Kutno region, and
d) in the suburban region surrounding Warsaw.

In the frame of mind of the voting population, the elections held on Nov. 28,
1919 — the first general elections in this area — were intended to disclose the ten-
dencies of the revived country and of its form of government. These elections were
characterized by a keen struggle of the block of right-wing and clerical lists against
the moderate left-wing workers' party (the Polish Socialist Party) and the peasant
party (the Polish Peasant Party „Wyzwolenie”), whereas at that time the commu-
nists refrained from voting. Some 80% of the voters reported at the polls (Tables 3
and 4) — a very high frequency considering those times. The countryside went more
spontaneously to the polls than the townpeople. The working class, in its majority
not yet organized by profession and politically little conscious, proved that class of
voters which was least active socially — a fact which had its bearing upon the
election results.

In the countryside the elections were won (Tables 5 and 6) by the block of nationalists and clericals: in its favour from 37,9 to 93,2% of valid votes were cast in the particular counties, with a mean of 61,8%. Their principal competitor, the „Wyzwolenie” party, gained a mean of 18,7% votes, cast mainly in the prominently agricultural zone where, apart from the peasants themselves, this list was probably also supported by the farm labourers. In this zone the socialists had also a certain support: in their favour a total of 7,0% of all valid votes were cast in the open country.

In the larger and smaller towns (where the Jews, which here formed a considerable proportion of the population, had their own election lists) among the Polish voters the united right-wing parties won 69,9% of the votes, i. e. even somewhat more than in the open country; for the socialists 19,5% votes were cast and for the peasant parties 4,1% (Tables 8, 9 and 10). The main centres where the socialist party had a marked influence were towns like Płock (36,9%), Łowicz (36,2%) and Żyrardów (35,1%). The overwhelming defeat suffered in the countryside as well as in the towns by local voting lists clearly shows, that problems of local interest and groups of voters stressing such interests had no chance of finding expression, even in spite of the fact that the population was lacking experience in matters of election practice. By and large, the right-wing parties succeeded in taking advantage of the widespread exultation among the people of having regained liberty; they managed to turn this attitude into nationalistic channels — an easy manoeuvre in view of the economic backwardness of the population of the voivodeship.

A different frame of mind of the electorate was revealed in the parliamentary elections held in November 1922. The political system and the country's frontiers were settled by this time, so that the election struggle centered now on who and in what spirit was to rule the nation. The principal contestants continued to be the nationalistic-clerical right-wing parties and the block formed by the left-wing centre and the moderate left, jointly called the Belvedere Camp. Attendance at the polling stations of the voivodeship was 81,7% (Table 11), thus slightly higher than in 1919, and again it was the countryside which voted in greater proportion. The right-wing block retained its position as the most influential political group; but this time it had only 44,3% of the votes in the open country (Tables 12 and 13) and 66,7% of the Polish votes in the urban agglomerations (Tables 15 and 16). In the rural districts the workers' parties doubled their class influence: 15,5% votes were cast for the socialists, and 0,4% (some 2200 votes) for the communists. By and large, the peasant parties increased the number of party members in the Sejm at the expense of the right-wing block; but among the left-wing parties the more radical „Wyzwolenie” (17,8%) lost part of its followers to the more moderate Polish Peasant Party „Piast” (12,5%) which for the preceding elections had put up its candidates only in a few districts of the voivodeship and had scored little success.

Less marked were the changes in the disposition of mind observed among the voters of the urban agglomerations where the right-wing block came near to upholding among the Polish population people its predominance, obtaining 66,7% of all votes, i. e. only 3,2% less than in 1919. This time the socialists had the relatively most definite success at Skierniewice (41,2%), Kutno (30,8%), and Żyrardów (26,3%), while the communists improved their standing at Żyrardów (9,6%) and Płock (7,9%).

Hence it appears, that the 1922 elections revealed among the peasant population a decrease in nationalistic tendencies — which, however, continued to be strong among the urban lower middle-class. All in all, these changes brought success mainly to the reformistic left, but they also foretold future success to the revolutionary advance-guard.